

O državi*

1. To što je država (–nacija)¹ evropski izum i, kako je neko rekao, najuspješniji evropski izvozni produkt, povezano je sa onom njenom osobinom na koju se ponekad zaboravlja. Država (–nacija) ne nastaje sama za sebe, niti postoji na taj način. Ona je *uvijek*, ili od postanka do danas, element jedne skupine, jednog *sistema država*.² Jasno je da se države razvijaju u međusobnoj borbi, konkurenciji, a sistem u međusobnom priznavanju, ili u konstelaciji koju zasni-va takav odnos.³ To znači da je ona njihova konkurencija/borba, uprkos svemu, u osnovi ograničena. U mjeri u kojoj dobijaju stabilnost i trajnost, u mjeri u kojoj postaju razvijene i prepoznatljive individue, države uglavnom gube mogućnost da jedna drugu sasvim unište ili „progutaju“/asimiluju, bez obzira na moć kojom raspolažu. Na taj način se relativizuje i granični pojam suverenosti. Suverenost koja se državi obično pripisuje znači prema unutra bezuslovnu nadmoć onih koji državu najzad oličuju (monarha, birokratije itd.), ali je to zapravo proizvod serije prilično složenih odnosa koji govori o mogućnosti subjektiviranja srazmjerno stabilne teritorijalne zajednice kao takve. Drugim riječima, suverena vlast izra-šta iz niza momenata jedne stabilizovane, ustanovljene zajednice — ona teško može biti nametnuta. Upravo je zato suverenost prema spolja neka vrsta slobode ili ravnopravnosti u djelovanju u okviru sistema država. Očito je da su ta dva momenta u neraskidivoj

* Zbir djelova knjige *Politički spisi* (Izabrana djela, CID, Podgorica, 2008) crnogorskog sociologa i politikologa Pavla Jovanovića (1947–2008), nekadašnjeg redovnog profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, te gostujućeg profesora na Pravnom fakultetu i Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore.

¹ Cf. Ch. Tilly, *Coertion, Capital, and European States. AD 990–1992*. Cambridge (Mass.)–Oxford 1992, pp. 3–16.

² Ibidem, pp. 162, 165–181.

³ Suverenosti nema bez sistema država; većina država nastala je procesom diobe. — V. G. Poggi, *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction*. Stanford 1978, pp. 88–89. U ovom smislu A. Giddens naglašava da u slučaju države nema endogenog razvitka: „Suverenost moderne države od samog početka zavisi od refleksivno praćenog skupa odnosa između država.“ — Prema Ch. Pierson, *The Modern State*, London and New York 1996, p. 155. Upravo stoga je pojam suverenosti prikladniji u pravnim kontekstima, dok onim sociološkim više odgovara pojam autonomije. — V. R. Jackson, *Sovereignty at the Millennium*, *Political Studies*, Vol. 47, No. 3 (1999), pp. 424 i sljed.

vezi i da se država oblikuje poput ličnosti: ona mora ovladati sobom da bi stekla mjesto u društvu sebi ravnih, takoreći odraslih.

Slijedi da je volja/moć države ograničena djelovanjem drugih država, ali i pravilima koja se razvijaju u tom sistemu kao takvom. Sve i kad je rat ondje redovita pojava postoje pravila po kojima se vodi⁴, da ne govorim o manje dramatičnim stvarima kao što je trgovina ili diplomatska prepiska. To ne isključuje razlike u pogledu moći između pojedinih država, naprotiv. Međutim, isključuje situaciju u kojoj se ravnoteža moći na nivou čitavog sistema ne bi mogla uspostaviti, upravo onu u kojoj bi jedna država bila jača nego sve ostale zajedno, u kojoj bi jedna mogla nametnuti volju svima. Svi takvi pokušaji u modernoj historiji su neizbježno propali.⁵ Treba odmah primijetiti i ovo — taj sistem pokazuje tendenciju širenja, obuhvatanja sve većeg prostora (Evrope i čitavog svijeta), odnosno primanja novih učesnika, pa se i na taj način uravnotežuje. Dok je poslije Berlinskog kongresa (1878) bilo četrdesetak država koje su se međusobno kao takve priznavale, danas taj „klub“ broji preko dvjesta članica.

Ukoliko se razvija jedan sistem država, i naddržavna pravila njegova funkcionisanja i opštenja u njemu, utoliko se moraju razvijati i odgovarajuća društva, ali i neka šira zajednica, koja ih obuhvata.⁶ Prvo što pada na pamet jesu, naravno, kulturne veze, budući da je čitav ovaj sistem nastao na tlu zapadnog hrišćanstva, u okrilju zapadne aristokratije i zapadne prosvijećenosti. No, tome treba dodati stalnu cirkulaciju ljudi, ideja i novca, trgovinu i upravo kapitalizam, te nauke, umjetnosti i običaje prema istim standardima. Mislim da ne moram nabrajati, niti razmišljati kako je najbolje nazvati ovo što je *društveni pandan* državnom sistemu, kao neka (evropska, kasnije univerzalna) civilizacija, zato što je važnije naglasiti nešto drugo.

Ne postoji naime podudarnost, odnosno paralelizam, između tog sistema država i te „civilizacije“. Ono što zovemo „društvo“, nikad

⁴ Ta pravila razvila su se puno prije „ženevskih“ konvencija (koje je donijelo novo varvarizovanje s totalnim ratom). Cf. F. Braudel, *Civilization... Vol. III. The Perspective of the World...*, op. cit, pp. 59–61. Posebno je zanimljiv njegov navod kako su španski vojnici — zadojeni viteškim etosom — bili indignirani negdje u XVII vijeku zbog taktike južnoameričkih domorodaca koji su izbjegavali otvoreni boj nego su napadali iz zasjeda, a onda bježali i peli se na visoko drveće.

⁵ Obično se uzima da su protagonisti takvih pokušaja bili isprva Španija, a najduže Francuska. Što se tiče Rusije i Njemačke, to su zapravo bile pozne pridošlice u tom društvu, te uprkos nekim novijim događajima, uglavnom nijesu mogle iskazati toliko ambicije. Engleska hegemonija u XIX vijeku imala je posebnu strukturu.

⁶ Evropa je, naglašava M. Mann, bila ideološka zajednica već milenijum (iz perspektive XVIII odnosno XIX stoljeća). Daleko od toga da je međunarodna arena bila bez normi. Biti „Zapadnjak“ značilo je učestvovati u dijelom „transcendentnim ideološkim organizacijama moći“. (M. Mann, *The Sources... Vol. II. The Rise...*, op. cit, pp. 35–36) Najstariji oblik ovakve „transcendentne ideološke“ organizacije jeste, naravno, hrišćanska crkva. No, treba primijetiti da je isti smisao imala i komunistička Internacionala.

nije sabijeno u okvire jedne države–nacije. Mnoge njegove kategorije pokazuju sposobnost da se povezuju preko državnih granica, i da djeluju bez obzira na njih. Tako od onih tradicionalnih crkva i sveštenstvo, a od modernih prije svega društvene, političke i naučne ideje i njihovi nosioci, kao i kapital i kapitalisti. Pri tome, za sve ove „kategorije“, djelovanje preko državne granice nije incident, niti samo neka dodatna mogućnost. U velikoj mjeri to je uslov njihova opstanaka, ili razvitka. Sve ovo čini cio „sistem“ izuzetno složenim i možda se zato u mnogim analizama ispušta iz vida. Naravno da ćemo imati znatnih teškoća u odmjeravanju i objašnjavanju „spoljnih uticaja“ koje trpe jedno društvo ili jedna država, no će one biti vjerovatno i veće ukoliko pokušamo da rekonstruišemo čitav ovaj sistem i njegovo složeno gibanje (po uzoru, primjerice, na savremenu varijantu teorije „svjetskog sistema“).⁷ Na ovom mjestu dovoljno je naglasiti da njene specifične (monopolske) sposobnosti u odnosu na prostor/teritoriju i stanovništvo/društvo dovode državu u položaj tek jednog od aktera u jednom stalno promjenljivom okruženju. Ili: ono nešto apsolutističko (monopolsko) u njenoj konstituciji samo je kvalifikuje za jednu ulogu koja se drukčije ne može odigrati, ali nam još ništa ne govori o smislu te uloge i o njenim performansama (načinu na koji se ona igra/izvodi).⁸

2. Sve postkomunističke zemlje svojevremeno su, kako je rečeno, bile sastavni *dijelovi imperija* koje su se kao formacije starijeg tipa teško nosile sa modernim državama–nacijama, ukoliko nijesu postale prostor ekspanzije posljednjih i njihov plijen.⁹

S obzirom na ono o čemu sam upravo govorio to znači da je „nacionalno oslobođenje“ koje im leži u osnovi u velikoj mjeri uslovljeno djelovanjem onog sistema država.¹⁰ Tako su neke od ovih država nastale raspadom Austro–Ugarske, nakon Prvog svjetskog rata. Druge, posebno slovenske države na Balkanu, nastale su u tijesnoj vezi sa aspiracijama Austrije odnosno Austro–Ugarske i Rusije na evropske posjede Otomanskog carstva. Otuda su ova „nacionalna oslobođenja“ bila momenti šireg i dužeg istorijskog procesa koji je, na kraju, novim državama odredio njihovo mjesto u onom sistemu, takoreći i prije nego su stvorene, kao što im je, zatim, donio određene prednosti i

⁷ Bez čega se inače teško mogu razumjeti ne samo takve stvari kao što je ruski marksizam s njegovim posljedicama nego ni razvitak njemačke nacije u odnosu na Francusku i slovenske zajednice na Istoku, ili Francuske u odnosu na Englesku.

⁸ Cf. N. Spulber, *Redefining the State. Privatization and Welfare Reform in Industrial and Transitional Economies*. Cambridge 1997, pp. 215–254.

⁹ L. Whitehead ističe: „Politički, sve ove zemlje /sad u tranziciji–P. J./ su djeca Francuske revolucije.“ (L. Whitehead, *International Aspects of Democratization* u G. O'Donnell, Ph. C. Scmitter, L. Whitehead (eds.), *Transitions from Authoritarian Rule. (3) Comparative Perspective*. Baltimore—London 1988, p. 4.

¹⁰ V. J. Mayall, *Sovereignty, Nationalism, and Self-Determination*, *Political Studies*, Vol. 47, No. 3 (1999), pp. 474–502.

određene terete. S druge strane, „nacionalno oslobođenje“ bilo bi nezamislivo bez manje ili više razvijene ekonomske, kulturne pa i političke komunikacije na onom nadržavnom ili „društvenom planu“. Makar i na njenom rubu, sve su se ove zemlje/narodi mogle predstaviti kao da pripadaju evropskoj civilizaciji. A one koje su od nje bile najdalje mogle su se pozvati bar na svoje „hrišćanstvo“.

Kao nove države nastale su one kad i „zakašnjele“ države–nacije, Italija i Njemačka, u XIX vijeku, ili čak poslije njih.¹¹ No, dok su one dvije velike nastale političkim ujedinjavanjem jednog kulturno i ekonomski relativno razvijenog i već integrisanog prostora, dotle su ove naše nastale na nikad do kraja nespornoj teritoriji pretežno etnički određene „nacije“. Naime, riječ je o zajednicama koje su u odnosu na u imperiji vladajuće skupine bile inovjerne i/ili inorodne. Samim tim, njihovo oslobađanje i pretvaranje u samostalne države nosi dva značajna pečata. S jedne strane, to je legendarno „narodno/nacionalno jedinstvo“, to su „seljačke nacije“ ili „narodne države“. S odlaskom imperije odlaze i ranije vladajuće skupine pa se iz preostalih seljačkih i malograđanskih slojeva razvijaju nove na nestabilan i neuvjerljiv način. S druge strane, nastanak imperija i njihov život donio je to da se sada, na njihovu kraju, ne može očekivati da se pripadnici jednoga naroda zateknu svi na jednoj teritoriji, da nova država ne obuhvati i neke druge, odnosno da neki pripadnici dotičnog naroda ostanu van nje. Govoreći tekućim idiomom: gotovo sve ove nove zajednice prinuđene su da budu „multikulturne“, što može biti velika nevolja s obzirom na neophodnost jedne kulturne hegemonije.¹² Otuda teški sukobi sve do onoga što se zove genocid, otvoreni ili prikriveni oblici diskriminacije, teritorijalni sporovi.

¹¹ Izraz „zakašnjele nacije“ /verspätete Nationen/ duguje se, izgleda, njemačkom istoričaru H. Plessneru i potiče iz 1932. Nasuprot tome W. J. Mommsen smatra da je država/nacija ipak tvorevina XIX vijeka — iako su neke države (Španija, Francuska, pa i Engleska) obrazovane prema nacionalnim ili, prije, etničkim i kulturnim linijama već u XVI vijeku — i da nastaje nakon konačnog odlaska ancien régime-a i uspostavljanja ustavne vlade s nekom participacijom građana (bar obrazovane buržoazije). Izraz „zakašnjela nacija“, međutim, podrazumijeva stalno prisustvo jednog *samosažaljenja*. Kao da drugi, koji dakle nijesu „zakašnjeli“, nijesu imali nevolja! (*The Varieties of the Nation State in Modern History: Liberal, Imperialist, Fascist and Contemporary Notions of Nation and Nationality* u M. Mann (ed.), *The Rise and Decline of the Nation State*, Oxford — Cambridge (Mass.) 1990, pp. 210–211.

¹² Sa stanovišta vladajućih političkih vrijednosti ova formulacija očito nije sasvim korektna. Svejedno, to je realni problem koji se rješava kao i svaki takav (istorijski) problem — bez načela, ili prema ishodu sučeljavanja više načela. U toj svjetlosti posmatram i žestok napad Huntingtona na multikulturalizam (u SAD). Hoće li (zastupnici multikulturalizma), uzvikuje on, da se raspadnemo i prodemo kao SSSR, zemlja koja se oslanjala na ideologiju, poput SAD? Poslije komunizma, liberalizam može biti sljedeća domina. Napolju treba podržavati multikulturalizam zato što univerzalna imperija/civilizacija nije moguća, ali na tlu SAD on je pogrešan i opasan. Amerika je Zapad, i njeni korijeni su u Evropi. (*The Clash of Civilizations...*, op. cit, pp. 306–318) Ove stavove je Huntington dalje razvio u svojoj nedavno objavljenoj knjizi *Who Are We?*, koja mi nije bila dostupna.

3. Suverenost države¹³ prema unutra kao nesporna nadmoć onih koji je oličuju (odnosno kao veberijansko monopoliziranje legitimne fizičke prinude na određenoj teritoriji, gdje je fizička prinuda *ultima ratio*, a teritorija odnosno prostor njen korelat) nastaje s apsolutističkom državom. Tu se „vladanje sobom“ postiže u dugotrajnim sukobima sa izravnim konkurentima (pretendentima), i autonomnim silama kao što su feudalni magnati i feudalna crkva, uvijek u savezu sa onima koji ne mogu biti ni jedno ni drugo, kao što su slobodni gradovi i gradski potentati ili, docnije, birokratija. Pri tome ishod, apsolutna monarhija, ne znači uništenje onih redova, prvog i drugog staleža, već samo njihovo prihvatanje jedne takve, nadmoćne instance, na kraju krajeva jednu pacifikaciju. Pod apsolutnim vladarom su svi, pa su dakle iz tog ugla staleške razlike sporedne. Već smo na putu ka „društvu“ koje se isprva homogenizuje samo po jednoj osnovi, osnovi podanstva, a poslije će doći druge.

Ovakva osnova podanstva kod ovih naših država nije postojala. U stvari, one i nastaju tako što se odriče podanstvo moskovskom ili bečkom caru, ili turskom sultanu. To, naravno, nije individualno nego kolektivno oslobođenje jedne zajednice koja je sačuvala svoj kulturni ili etnički identitet na jednoj teritoriji pod imperijalnom vlašću. S obzirom na svoje porijeklo, to je „društvo“ nesravnjivo homogenije od onog staleškog s apsolutnom monarhijom. Jer u njemu, dakle, nema ni dvora, s onim što uz dvor ide, ni prvog ni drugog staleža.¹⁴ Dakle, to je „društvo“ u kome staleških razlika zapravo nema, dok su ostale razlike, u imetku ili obrazovanosti, podnošljive ili promjenljive. To znači da (suverena) vlast ne nastaje kao plod onih ogorčenih borbi, ili da može biti shvaćena kao plod jedne jedinstvene borbe — za nacionalno oslobođenje, u kojoj se ta zajednica ne dijeli nego homogenizuje i pretvara u političku zajednicu.

Otuda nova zajednica ispoljava „prirodno“ jednu povišenu sklonost da se konstituiše kao demokratija.¹⁵ Tu „prirodnost“ možemo dovesti u vezu sa vremenom (XIX–XX vijek), odnosno prije svega sa uticajem Francuske revolucije. Ali, ona je proizvod i onoga što nije „duh vremena“ ili „ideja“ nego je čin — samog (nacionalnog) oslobođenja, i neke vrste socijalne revolucije koja uvijek¹⁶ leži u njemu. U isto vrijeme ta demokratija nosi opasnosti koje su joj isto tako prirodne (a koje je potvrdila i ona Velika revolucija). Njena „prirodnost“ i neograničenost otvara isuviše veliki prostor za proizvoljnu vladavinu u ime naroda, „nacije“, „nacionalnog interesa“, „nacionalnog

¹³ V. R. Jackson, *Sovereignty in World Politics: A Glance at the Conceptual and Historical Landscape*, Political Studies, Vol. 47, No. 3 (1999), pp. 431–456.

¹⁴ Uvijek postoje djelimični izuzeci kao što su, na tlu Otomanskog carstva, bili pripadnici grčke crkveno-političke elite u Fanaru.

¹⁵ Tako je prvi bugarski ustav uveo ustavnu i parlamentarnu (prema normama onoga vremena) monarhiju — mada je bio „slobodan sastav“ ruskih zvaničnika, ljudi koji su predstavljali jednu tradicionalnu i autentičnu autokratiju.

¹⁶ Tako se govorilo i govori, s razlogom, o „Američkoj revoluciji“, a L. Ranke je napisao „Srpsku revoluciju“ itd.

spasa“. U stvari, s rijetkim izuzecima, povijest ovih država otkriva jedan te isti obrazac postepenog atrofiranja početnih demokratskih sklonosti/tendencija u korist nedemokratskih, autoritarnih. Uspostavljanje komunističke vladavine u tom kontekstu nije bilo ni neočekivano ni „neprirodno“.

Naravno da se to u prvom redu može pripisati jednom slabom i slabo difrenciranom „društvu“, odsustvu onih autonomnih (društvenih) snaga koje su obilježile razvitak na Zapadu. U stvari, u odnosu na ono oslobođeno homogeno seljačko–malograđansko „društvo“ ne diferencira se samo država nego i pripadnost njenom aparatu kao pripadnost jednom višem, privilegovanom staležu. Tim prije što je ova država zadugo neka vrsta potpunog plijena. U tom smislu što onaj koji ima nju — ima sve. Jer u društvu nema nikakve snage koja bi joj se mogla suprotstaviti, ili bar zakočiti. Mogu je ugroziti samo spoljni pritisci ili nepredvidiva pobuna masa.

Ali se mora imati u vidu još jedna presudna okolnost. Pojavivši se kao više–nego–zakašnjele, ove države moraju, kako znaju i umiju, ući u trku makar i na periferiji jednog sistema. Jer, ako nikome pametnom u njima nije moglo pasti na pamet da se nadmeće sa velikim silama, svakako da su se ove države, htjele–ne htjele, morale nadmetati sa takmacima — kako se danas kaže — „u regionu“, i tada koordinirati svoje ciljeve sa interesima velikih sila, ući u ovakve ili u onakve igre. Uostalom, i sam njihov nastanak, „oslobođenje“, kolikogod bio plod zanosnog samopožrtvovanja, uvijek je dio neke takve igre. Pa ako čak i to ostavimo po strani moramo primijetiti da je svaka od ovih zemalja bila razapeta između svoje zaostalosti i drugorazrednosti, i nastojanja da ih po svaku cijenu prevaziđe. Ukoliko postoji uvjerenje da svi idu istim putem, ove su zemlje u odnosu na stare nacije–države Zapadne Evrope stvarno bile zaostale i drugorazredne. A to je — posebno u očima pretjerano osjetljive, „mlade“ nacije¹⁷, s njenim ponosom koji se ravna prema idejama jednakosti i ravnopravnosti, i suverenosti! — teško podnijeti. Što znači da se ovdje neminovno zasniva i razvija jedna posebna nacionalna ideologija velikog opsega. Ona seže od proizvodnje/obnove¹⁸ nacionalne mitologije do projektovanja političkih ciljeva koji treba da potvrde

¹⁷ J. Rupnik opisuje kako osjećanje krhkosti i nesigurnosti zasniva dva različita stava prema istoriji. Jedan je ironična distanca, koju je lako uočiti u centralnoevropskoj literaturi (na primjer, kod Kafke ili Hašeka). Drugi je nasilničko, agresivno deklarisanje vezanosti za „nacionalno“ tlo ili povijest. (*In Search... u H. Gardner /ed. with.../, Central and Southern Europe...,* op. cit, p. 13).

¹⁸ Govoreći o pojmovima vremena i prostora, u odsjeku pod naslovom „Postoji li Indija?“, E. Wallerstein kaže: „Sadašnjost određuje prošlost, a ne *vice versa* kako bi naš logičko–deduktivni analitički okvir da nas prisili da mislimo“. (*Unthinking Social Science...,* op. cit, p. 131). U istom smislu E. Braudel na jednom mjestu kaže: Venecija je izmislila Jadran. U svom samoprojektovanju i samopripovijedanju, ove nacije imaju poseban odnos prema srednjem vijeku u kome se objavljuju i postavljaju mjere njihove „veličine“, te prema onom razdoblju, obično dugom, koje dijeli tu objavu od njihove moderne obnove.

veličinu nacije, bar da je nekako izjednače s „drugima“. Ta ideologija koja zasniva jedan kolektivni identitet, prošlost¹⁹ i budućnost, upravo kao kolektivistička, ponovo ograničava mogućnosti demokratije, kao što postavlja ciljeve za čije ostvarivanje demokratski procesi nisu uvijek prikladni. No država, demokratska ili ne, kao „svjetovna organizacija nacionalne moći“²⁰, svakako ostaje u njenom središtu.

4. Država kao organizacija i mašinerija, bila je od početka na velikoj cijeni u ovim zemljama.²¹ Ukoliko se može reći da je samostalna država glavni rezultat antiimperijalne borbe za nacionalno oslobođenje, upravo potvrda osvojene ravnopravnosti (u odnosu na druge države, odnosno nacije), jednako se može reći da je ona i glavno oruđe nacionalnog uspona i razvitka. U tome nema ničega čudnog. Država je ta koja će organizovati školski sistem na nacionalnom jeziku, i taj jezik učiniti službenim, kao što je država ta koja će organizovati vojsku, policiju, sudove, opštu upravu itd, ili graditi puteve i pruge — uspostaviti i graditi sve osnovne pretpostavke onog „društva“ i njegova razvitka.²² Ona će, najzad, povesti jednu veoma aktivnu ekonomsku i finansijsku politiku. I to je razumljivo — uz par izuzetaka, ove države se nijesu pojavile kao ekonomski razvijene.

Pri tome će se odigravati jedan *kulturni transfer*, ogroman po razmjerama ali nimalo neočekivan. Nove države će oponašati stare gotovo u svemu. Ali, preuzimanje čitavog niza obrazaca, počev od onih osnovnih, po kojima se konstituišu država i društvo i neki politički režim, pa do onih koji se mogu shvatiti kao „recepti“, na primjer u ekonomskoj politici ili u izgradnji birokratskog aparata, uglavnom nije donijelo željene rezultate. Ponekad se to objašnjava teorijom zavisnosti odnosno prirodom („svjetskog“) sistema u koji su ove nove države ušle. U njemu se neizbježno obnavljaju asimetrični odnosi moći, centar i periferija. Ponekad izvornim ili izvedenim crtama društvene strukture, poput problema sela i seljaštva, slabe buržoazije koja može biti tek „kompradorska“ (Baran) i uopšte ne može preživjeti bez koruptivne veze sa državnim aparatima i sl. Ponekad kulturnim momentima koji — kao što je neka tradicija, ovaj ili onaj oblik „narodnjaštva“, ili imperijalnog nasljeđa, posebno turskog ili

¹⁹ C. Offe navodi Hobsbawma: „Istoričari su za nacionalizam ono što su odgajivači maka u Pakistanu za ovisnike o heroinu: oni snabdijevaju tržište bitnom sirovinom.“ Istoričarima Offe dodaje lingviste i literarne intelektualce koji istražuju i kodifikuju „nacionalne naslade“. U *Ethnic Politics in East European Transition* u E. Matynia (ed.), *Grappling...*, op. cit, p. 233.

²⁰ Riječi M. Webera — prema H. šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Beograd 2002, str. 141.

²¹ Cf. S. Bianchini, *The Idea of State in Post-Communist Balkan Societies* u S. Bianchini, G. Schöpflin, *State Building...*, op. cit, pp. 52–79.

²² Cf. Xu Wang, *Mutual Empowerment of State and Society. Its Nature, Conditions, Mechanisms, and Limits*. *Comparative Politics*, Vol. 31, No. 2 (January 1999), pp. 231–249. Cf. i izlaganje o „paradoksu države i društva“ u B. Jessop, *State Theory. Putting the Capitalist State on its Place*. University Park (Pen) 1990, pp. 360–365.

ruskog — obilježavaju bilo „društvo“ bilo djelovanje države.²³ No je i sam kulturni transfer problematičan. Prijenos uzora ili obrasca prijenos je nečega odvojenog, osamostaljenog. Ne može se prenijeti sredina u kojoj se taj obrazac manje–više organski razvio. Štoviše, na taj način on nije samo odvojen i posredovan, nego i otrgnut, nepotpun. Na takav obrazac treba uputiti aktere koji su izrasli u drugom svijetu, s drukčijim orijentacijama, navikama, refleksima.

Mislim da je ipak glavno ovo: ove države svoju novu slobodu skupo plaćaju. Najednom ulaze u jednu surovu konkurenciju. One ne mogu ostati po strani, moraju se „modernizovati“. Ali, zakašnjele su i njihov najoskudniji resurs je vrijeme. Što znači da se moraju „modernizovati“ *neprivedno brzo*²⁴, a tu jedva da ima prostora za neki izbor. Otuda modernizacija, pored toga što je neravnomjerna i što ostavlja brojne „džepove“ autentične ili izopačene tradicije — u socijalnom, ekonomskom i kulturnom svijetu — proizvodi teške a ponekad i nepodnošljive socijalne i političke posljedice. Preko sukcesivnih kriza i političkog i socijalnog rekombinovanja dolazimo često do ishoda koji, suprotno namjeravanom, zadugo ostaje *spor* razvitak i *spora* modernizacija.

To se ispoljava kao slaba, nerazvijena privreda — u pogledu ukupnog outputa, akumulacije, razmjene, no i privredne strukture, snage i profila onih grupa koje nose modernu privredu, najzad i nivoa potrošnje i ekonomske sigurnosti širokih slojeva. To se ispoljava kao slabo, tromo i nerazvijeno (civilno) društvo. To se, na kraju, ispoljava i kao slaba država, ili država u krizi.²⁵ I to je ponovo kontekst uspostavljanja komunističke vlasti.

²³ Ovakva objašnjenja su popularna možda zato što su maglovita, protivrječna ili „elastična“. Tako A. O. Hirschman, pošto je izložio tezu o „feudalnim okovima“ (ili o nedovršenoj buržoaskoj revoluciji, što ima za posljedicu slabu buržoaziju koja je nesposobna da odigra svoju istorijsku ulogu, odnosno nedostajuće civilizacijske učinke trgovine i tržišta) pokazuje da je u drugom kontekstu popularna upravo suprotna teza — u američkoj istoriji se često raspoznaje „zlo odsustva feudalne tradicije“. (*Rival Views of Market Society*, Cambridge /Mass./ 1992, pp. 125–135) Zaista se u slučaju ovih, kao i nekih drugih zemalja, može govoriti o izvjesnim teškoćama, nedostacima, ili bar osobenostima „procesa civilizovanja“, onako kako ga je analizirao N. Elias. (*The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigation*. Oxford–Malden /Mass./ 2000) Međutim, ovdje smo vazda u društvu nekih predrasuda. Tako M. Olson ističe kako su Kinezi, sve do privrednog „čuda“ na Tajvanu i u Singapuru, prosječno smatrani kao nesposobni za moderni razvitak zbog kulturnih razloga, a to je važno i za Japance u drugoj polovini XIX stoljeća. (*The Rise and Decline of Nations. Economic Growth, Stagflation and Social Rigidities*. New Haven and London, 1982, pp. 150–151).

²⁴ To (je) često hendikepira(lo) demokratsku alternativu u ovim zemljama. Slijedeći Tocquevillea i Schumpetera J. Elster ukazuje na to da se prednosti demokratije otkrivaju tek na duge staze, da je obrazac njenog kretanja „korak nazad, dva koraka naprijed“. (*Consequences of constitutional choice: reflection on Tocqueville* J. Elster and R. Slagstad (eds.), *Constitutionalism and Democracy*, Cambridge–New York–Oslo 1993, pp. 85–91).

²⁵ Cf. S. Giner, *Political Economy, Legitimation, and the State in Southern Europe* G. O'Donnell, Ph. Schmitter, L. Whitehead (eds.), *Transitions from Authoritarian Rule*. (1) Southern Europe. Baltimore—London 1991, pp. 11–44.

5. Izgradnja države (–nacije) odnosno (građanskog) društva, razlikuje se od razvitka demokratije odnosno tržišne privrede. Sve su te stvari u međusobnoj vezi, međutim, onaj prvi par odlikuje veći stepen složenosti ili ambivalentnosti, posebno zato što su i država i društvo na neki način vječite kategorije (u modernom svijetu), i zato što su na poseban način u čvrstoj uzajamnoj vezi. Svakako da možemo zamisliti demokratiju, ili bar demokratsku proceduru, bez tržišne privrede, ili obratno. Na isti način ne možemo zamisliti društvo bez države, ili državu bez društva. Ili možemo samo uz neke posebne uslove na koje upućuje upravo iskustvo komunističke vlasti („sistema“), odnosno anarhistička utopija. Nije naravno riječ o tvrdnji da nema ljudske zajednice bez države, već o tome da su društvo i država, kako ih danas obično shvaćamo, korelati modernog razvitka, koji zasnivaju/stvaraju jedno drugo.

Državu možemo shvatiti kao subjekta, kao ličnost, kao volju — koja izražava jednu političku zajednicu. Tako je vidimo ako je posmatamo kako djeluje spolja, među sebi „ravnima“, a unutra se tako protivstavlja/predstavlja pojedincima i skupinama, u izvjesnom smislu „društvu“. Možemo je vidjeti kao mašineriju, kao organizaciju, ili kao skup birokratskih aparata — ako je posmatramo kao racionalno spregnutu sa nekim (parcijalnim) ciljem. Možemo je vidjeti kao skup institucija, političko–pravnih institucija — ako je posmatramo kako se zasniva i obnavlja odnos između države i društva, između različitih ispoljavanja subjektiviteta države i djelovanja državnih aparata na jednoj, i djelovanja različitih društvenih/nedržavnih aktera, na drugoj strani.²⁶ U ovoj posljednjoj ravni država može biti shvaćena umjesto kao entitet zapravo kao odnos, ili kristalizacija odnosa između velikih ili najmoćnijih društvenih skupina (posebno društvenih klasa).

Ukoliko se kaže da je pretkomunistička država u ovim zemljama obično bila slaba, može se misliti na bilo koji od pomenutih aspekata. Ali, ona je to bila u svakom pogledu. Osporena je ili kao otuđeni ili kao varljivi subjekt koji ne izražava jednu političku zajednicu, jer takva nije ni uspostavljena ili je beznadežno pocijepana, pa je zapravo država opresivna vlast jednih nad drugima.²⁷ Njeni aparati su bili nedjelotvorni ili privatizovani, obično i jedno i drugo, pri čemu ta privatizacija ima više nivoa, u njoj učestvuju „svi“, od „ustavnog monarha“ do korumpiranih sitnih činovnika. Institucije su nestvarne, fasadne: one više služe pretežno uzaludnom pokušaju legitimiranja

²⁶ Cf. G. O'Donnell, *On the State, Democratization, and Some Conceptual Problems: A Latin American View with Glances at Some Postcommunist Countries*, *World Development*, Vol. 21 (1993), No. 8, pp. 1355–1369.

²⁷ W. J. Mommsen kaže: „U Istočnoj i u Centralnoj Evropi ideja države–nacije bila je jedva nešto više od koncepta kojim su manipulirale dominantne etničke ili kulturne grupe, često vrlo malobrojne, u cilju jačanja svog hegemonskog položaja u zajednici...“ Uz to je, dodaje, išlo insistiranje na „objektivnoj“ pripadnosti zajednici, kao i ratobornost prema susjedima (*The Varieties of the Nation State...* u M. Mann, *The Rise and Decline...*, op. cit, 214).

vlasti, nego što vežu državu i društvo, itd. Ove „slabosti“ države, ili njena „nemoć“, odnosno njena produžena „kriza“, dobile su svoju potvrdu najzad u ovom ili onom obliku blokirane, bezizgledne autoritarne vladavine. Komunisti osvajaju *takvu* državu. Zatim je brzo preuređuju u skladu sa ciljevima svoje „izgradnje“. Naoružana svim oblicima društvene moći, centralizovana do krajnosti, i cementirana ideološkim monopolom — prema „društvu“ koje je jedinstveno ili nemoćno — komunistička država počinje kao neizmjereno jaka, da bi ponovo završila kao slaba i nemoćna. Istina, ona je skoro do samog svoga kraja u stanju da djelotvorno osujeti bilo koga van svojih okvira. Ali je bilo očito, dugo prije toga kraja, da više nije u stanju da obnavlja osnovne pretpostavke svoga postojanja i svoje svrhe — onu metafizičku zajednicu i onu nemoguću „izgradnju“.

Sličnosti ove dvije situacije iz perspektive (slabosti) države, sličnosti situacije koja prethodi usponu komunista i one koja prethodi njihovom padu, navodi na pomisao o nekoj uzaludnosti, ali to nije jedino što je ovdje zajedničko. Kao što se ni samo osamostaljivanje ovih uglavnom perifernih zemalja, „nacionalno oslobođenje“, ne može posmatrati isključivo pa ni pretežno kao plod odgovarajuće „nacionalne borbe“, tako se ni neuspjeh pretkomunističke i komunističke države ne može pripisati isključivo pa ni pretežno odgovarajućim političkim subjektima. Hoću da naglasim kako su tu djelovala krajnja ograničenja odgovarajućih društava, naslijeđene socijalne i ekonomske strukture, dominacija oblika tradicionalne kulture, ali i kontekst perifernosti i zavisnosti, perifernosti i nestabilnosti ili mjesta u onoj „sivoj“ zoni koja razdvaja „sile“, a u isto vrijeme predstavlja prostor njihovog stalnog nadmetanja. Jednostavno, ova društva nijesu imala, ili nijesu mogla stvoriti dovoljno resursa za uspješan, „održiv“ razvitak, niti ih je u tom pogledu podržavalo okruženje koje ih je na neki način probudilo. To je presudilo pretkomunističkoj modernizaciji, no u velikoj mjeri i komunističkoj „izgradnji“ kojoj je prva svojim neuspjehom otvorila put. Ove su države bile slabe i drugorazredne. Nakon svega, to su i ostale. Njihov se položaj nije izmijenio.

6. Ako se za ove neuspjehe ne može optužiti država kao takva, osim u mjeri u kojoj je dala povoda za jednu „etatističku“ ili „voluntarističku“ politiku (utopiju), još manje „društvo“ koje ne može ponijeti odgovornost za to što je istorijski proizvedeno takvo kakvo jeste — postkomunistička tranzicija ipak mora donijeti jedan otklon u odnosu na ovo turobno iskustvo.

Vidjeli smo da ona otpočinje i neko se vrijeme kreće posredstvom države, na osnovu njenih „dekreta“. što se, međutim, dešava sa samom državom tokom uspostavljanja liberalne demokratije i tržišne privrede?

Treba imati u vidu da se postkomunistička tranzicija odigrava u vrijeme hegemonije (neo)liberalizma, da ona na neki način potvrđuje njegovu istorijsku pobjedu. U stvari, kriza „države blagostanja“ na Zapadu, i odgovor na nju, u obliku slabljenja ekonomske i socijalne

uloge države, bili su kao neki uvod u ono što se desilo 1989. i potom na Istoku i Jugoistoku. Svakako da tu postoji krupna razlika. Odgovarajuće reforme na Zapadu ipak su bile ograničene, i to dvostruko. S jedne strane sama je „država blagostanja“ skup praksi koje ograničavaju i koriguju slobodno kapitalističko tržište ali ga nipošto ne ukidaju. S druge strane, nigdje se nije odigrala potpuna razgradnja „države blagostanja“, niti je to moguće. Može se, dakle, govoriti o promjeni ravnoteža, naglasaka, ili mehanizama socijalnog i ekonomskog upravljanja i uravnoteživanja (kao što je napuštanje kejnzijanskog u korist monetarističkog obrasca), kao i o promijenjenim odnosima velikih socijalnih skupina, ali ne i o promjeni sistema ili poretka. Na Istoku, gdje su ekonomske teškoće zahtijevale analogne reforme, pokazalo se da su one nemoguće bez napuštanja komunističkog poretka/sistema.

Otuda nije na Zapadu, gdje je pobjeda (neo)liberalizma bila ograničena, nego na Istoku gdje je on, dakle, trijumfovao, i gdje se ukazala jedinstvena prilika da se tokom tranzicije isprobaju njegovi recepti — dolazilo do konfuzija oko države i njene uloge. Razumije se, u zemljama u kojima je država ugušila svaku ekonomsku slobodu, monopolizirala privredu i konačno otkrila svoju nemoć i svoju iracionalnost, može biti prirodna sklonost ka *laissez faire* obrtu, kao što se na taj način u pojedinim oblastima (trgovine ili usluga, na primjer) mogu za kratko vrijeme postići impresivni rezultati. Međutim, oni će prije otkriti divlju i anarhičnu prirodu slobodnog tržišta i kapitalizma — u obliku „sive ekonomije“, masovne poreske evazije, korupcije, organizovanog kriminala, novih ali sad privatnih monopola, sa odgovarajućim socijalnim posljedicama — nego što će povesti opštem napretku. Uloga države u tranziciji se ne završava proklamovanjem tranzicije — donošenjem onih „dekreta“, odluka koje otvaraju put u liberalnu demokratiju i privredu.²⁸

U stvari, i liberalna demokratija i liberalna privreda ne funkcionišu u praznom prostoru nego posredstvom niza ustanova od kojih je veliki dio pravno uređen, i čini osu kristalizovanja i obnavljanja brojnih konvencija i običaja, što sve zajedno gradi čitavu jednu kulturu. Ako je komunistička vladavina razorila ili samo marginalizovala takve ustanove i sve što ide uz njih, u mjeri u kojoj su one u ovim zemljama uopšte postojale i bile razvijene, treba ih obnoviti ili graditi. I to je zadatak države. Nije samo njen, ali je uvijek i njen.²⁹

²⁸ K. Polanyi ističe: „Put ka slobodnom tržištu /u Engleskoj XVIII i XIX stoljeća/ bio je otvoren i držan je otvorenim jednim enormnim porastom centralno organizovanog i kontrolisanog intervencionizma.“ *Laissez faire* privreda bila je, tako, proizvod smišljene akcije države (*The Great...*, op. cit, pp. 140–141).

²⁹ „Širom postsocijalističkog svijeta i svijeta u razvitku, glavni izazov u konsolidaciji demokratije i tržišnih reformi jeste izgradnja državnih aparata sposobnih da vode ekonomsku politiku, osiguraju socijalne službe i održe javni poredak. Tokom osamdesetih godina ovaj izazov je bio zamagljen teškim fiskalnim krizama, koje su skrenule pažnju na ograničavanje aktivnosti koje se konvencionalno pripisuju javnom sektoru. Ove reforme mogu doprinijeti izgradnji djelotvornijih država, smanjivanjem fiskalnih neravnoteža i uspostavljanjem održivijih

Istina je da su te stvari u liberalnim demokratijama/privredama Zapada plod vjekovnog razvitka i neuporedivog po trajanju i intenzitetu djelovanja države. Što znači da su odgovarajuće ustanove veoma razučene i razvijene, destilirane, međusobno usklađene i stabilne. Međutim, i nije riječ o tome u kojoj mjeri može biti uspješan njihov prijenos tokom tranzicije koja ipak ne može trajati *toliko* dugo. Riječ je samo o tome da se bez njih ne može, da ih tranzicija istovremeno traži i otvara prostor za njihovo uvođenje, pri čemu je uloga države velika. Bez uređivanja svojinskih odnosa, pravila razmjene, odnosno tržišta robe, rada i kapitala, finansijskog i poreskog sistema, sprečavanja monopola, te odgovarajućih učinaka djelotvornog i nekorumpiranog pravosuđa i administracije, svakako da su mogući neki oblici privrede i kapitalizma, ali ne i ona „slobodna tržišna privreda“ u kojoj se vidi jamstvo blagostanja. S druge strane, razvoj odgovarajućih ustanova, njihovo normativno oblikovanje i stabilizovanje, ne odvija se u praznom prostoru već zahtijeva materijalnu infrastrukturu, koja je takođe djelo prije svega države. Prema tome, protivno nekim (uprošćenim) neoliberalnim predstavama, tranzicija je u isto vrijeme jedna velika kodifikacija i izgradnja.³⁰ U njenom zasnivanju i, pogotovu, sprovođenju, uloga države je presudna i ona, ako će joj odgovoriti, ne može biti slaba država.³¹

Mjera te slabosti ili snage nije, naravno, univerzalna. Ako je komunistička država s jedne strane jaka, s druge slaba, a na kraju nemoćna, sve je to s obzirom na svoj položaj, te odnose prema onome što zovemo „društvo“, „društvena skupina“ ili „individua“. I ova, tranzicijska država kao kodifikator može biti i jaka i slaba. Ona je isprva jaka u mjeri u kojoj postoji široka podrška ovom kretanju, i u mjeri u kojoj je socijalno tkivo još nestrukturirano. Ona je isprva slaba u mjeri u kojoj uvođenje novoga uvijek nailazi na difuzni otpor uvriježene kulture i socijalne inercije, te u mjeri u kojoj nove ustanove nijesu neutralne i pogađaju interese nekih skupina. Potom njena snaga i slabost zavisi od promjenljivih okolnosti. Svakako da ona ne smije biti toliko snažna da kodifikacijom ili direktnom akcijom nametne pretjerana ograničenja slobodi u privredi ili u društvu, niti toliko slaba da ne može spriječiti da se privatni interes pretvori u samovolju ili monopol, ili da ne može preduprijeti narušavanje nekih osnovnih ravnoteža. Ostavimo li po strani okruženje i njegov uticaj (posebno EU), načelno nema jamstva za moć ove države.

---

makroekonomskih uslova, ali su ekonomski reformatori u posljednoj deceniji poklonili malo pažnje administrativnom restrukturiranju ili poboljšavanju humanih resursa u javnom sektoru. Sredinom devedesetih ova pitanja su izbila u prvi plan.“ (R. R. Kaufman, *Approaches to the Study of State Reform in Latin American and Postsocialist Countries*, Comparative Politics, April 1999, p. 357).

³⁰ C. Offe pominje jednu „gigantsku legislativu“, i to u obje odnosno sve tri oblasti tranzicije. Uprkos tome što je „gigantska“, ta legislativa, sama po sebi, nije dovoljna. (*Agenda, Agency...* u S. Bianchini, G. Schöpflin, *State Building...*, op. cit, p. 35).

³¹ Cf. i J. Pickles, A. Smith (eds.), *Theorising Transition*, op. cit, pp. 15–16.

Ona se na kraju može ispostaviti kao nemoćna, kao ulog u razdirućim sukobima, ili kao privatizovana mašinerija prinude. O tome su de mnogi momenti, ali prije svega privredni razvitak i funkcionisanje demokratskih ustanova.

7. Uspjeh države, i u tom smislu njena snaga, u velikoj mjeri zavisi od prirode i osobina (političke) zajednice koju predstavlja/oblikuje.³²

Komunistička država se deklarirala kao klasna, upravo kao klasna diktatura proletarijata. Ali, uprkos „proleterskom internacionalizmu“, komunistička država je ujedno bila i nacionalna (ili federacija nacionalnih država–republika). U stvari, komunističke vlade, nakon što su preboljele „dječje bolesti“, svuda su jačale nacionalnu državu, a tamo gdje je proces oblikovanja takve zajednice bio odsutan ili u začetku, stvarale su jednu, kako je ranije rečeno, nacionalnu protodržavu. To znači da su one kombinovale dva različita osnova legitimnosti, „socijalno i nacionalno oslobođenje“, proletersku revoluciju i nacionalni preporod — što pokazuje i njihovo razlikovanje „proleterskih nacija“ od „buržoaskih“.

S tranzicijom nestaje priča o proleterima, ali nacija ostaje. Sve zemlje u postkomunističkoj tranziciji nastoje da budu nacije–države. One koje su bile nadnacionalne tvorevine, raspale su se. One u kojima nije bilo dominantne nacije, odnosno koje su bile pogođene značajnom nacionalnom podjelom, dospjele su u ozbiljne teškoće.

Ove nacije su međusobno različite, no su pretežito „mlade“, to jest oblikovane prema njemačkom „modelu“, što znači da prethode „svojim“ državama, i da su etnički momenti, a samim tim i neki problemi identiteta, više izraženi. Svejedno — jezik, kultura, te zajednička prošlost i budućnost (u Renanovom smislu), ono su što — uz teritoriju — čini zajednicu, osnov države i njenog legitimiteta.

Još su na jedan poseban način te države nacionalne. Svijest o tome da su to nacije „zakašnjele“ i inferiorne, olakšava njihovim pripadnicima identifikovanje sa državom, ukoliko je ona shvaćena kao zaloga promjene toga položaja. A ona mora biti tako shvaćena, jer je epohalna novost u njihovoj kolektivnoj sudbini, kao radikalna promjena u odnosu na nadnacionalnu i u tom smislu ravnodušnu vlast prethodne imperije. Sada se istorija na neki način ponavlja. Kraj jedne nove imperije, ovog puta komunističke ili sovjetske, otvara vrata ne samo jednoj nacionalnoj euforiji nego i znatno višem stupnju identifikacije s državom. Ta je država „naša“ u većoj mjeri nego što su to starije, zapadnoevropske države, za njihove građane. Obnova nacionalne simbolike, rituala i mitova često će prevazići ono što se vidjelo na „premijeri“ (prilikom oslobađanja od ranijih imperija).

Nacionalizam slabih, ili samo slabijih (čiji uzor, da ne kažem svjetskoistorijski uzor, predstavlja njemački nacionalizam u odnosu na

³² V. P. Juviler and Sh. Stroschein, *Missing Boundaries of Comparison: The Political Community*, *Political Science Quarterly*, Vol. 114, No. 3 (Fall 1999), pp. 435–453.

Francusku i Englesku), može uspješno utemeljiti legitimnost države i uvećati mogućnosti njenog djelovanja, ali može biti i ozbiljna prepreka razvitku demokratskog i liberalnog društva. Ukoliko je broj pripadnika nacionalnih manjina veći, stvaraju se uslovi za ozbiljne sukobe ili trajne napetosti ili, u najboljem slučaju, za neke oblike konsocijalne demokratije, koje nije lako kultivisati. Pa i manji broj pripadnika nacionalnih manjina može, posebno sa razumljivim zahtjevima za ovim ili onim oblicima pozitivne diskriminacije, biti povod onim vrstama „nacionalnog zbivanja“ koje nijesu povoljne po liberalnu demokratiju. Pri tome treba imati u vidu da one od ovih zemalja koje su danas nacionalno gotovo homogene, tu homogenost — naspram početne heterogenosti kao imperijalnog nasljeđa — duguju različitim oblicima „etničkog čišćenja“ i prekrajanja granica tokom, odnosno nakon velikih evropskih ratova.³³ Tako da imamo „naše“ manjine u susjedstvu, ili bar teške i teško izlječive resantimane prema susjedima.

Taj nacionalizam vrijeđa liberalna načela. No, uprkos tome što ove države, ako će biti liberalno–demokratske, *treba* da budu države građana, koji su nosioci odgovarajućih prava kao individue, pa kao individue imaju naravno prava i na svoj jezik i kulturu — u skladu sa načelom multikulturalnosti — i od kojih se može očekivati i tražiti jedan „ustavni patriotizam“³⁴, ništa više i ništa manje, itd. — ovo *treba*, ako ga bude, biće još dugo u politici, političkoj kulturi i svakodnevicu ovih zemalja u manje ili više nelagodnom suživotu s različitim oblicima komunitarizma, kolektivizma ili populizma.³⁵ To nije samo jedno nasljeđe, kome se prilagodio (koristeći ga) i komunistički internacionalizam, već i jedna potreba. Hoću da kažem, ravnopravnost građana kao građana ili državljana (dakle, bez obzira na njihovu u ovom slučaju nacionalnu ili, možda, vjersku pripadnost), kao i proceduralni legitimitet, jednostavno ne mogu sami nositi čitav politički proces u tranziciji, ne mogu sami mobilisati i legitimisati *rebus sic stantibus*. To ne znači da odbacujem mogućnost da ovi momenti (nacionalizma, odnosno komunitarizma itd.), posebno u zemljama koje ulaze u „evro–atlantske“ integracije, vremenom oslabe, kao ni onu suprotnu — da, uz neke nove okolnosti, opet ojačaju.

8. U vrijeme tranzicije, pomenutu potrebu treba dovesti u vezu sa potrebom za masivnom državnom intervencijom. Već pomenuta kodifikacija, koja slijedi nakon otvaranja procesa tranzicije, predstavlja državnu intervenciju, i to upravo masivnu. Jer, uprkos staroj

³³ Prosječno učešće dominantne etničke grupe u evropskim postkomunističkim zemljama iznosi danas 78%, dok u ostatku Evrope dostiže čitavih 93%. Prema Ph. G. Roeder, *The Revolution of 1989: Postcommunism and the Social Sciences*, Slavic Review Vol. 58, No. 4 (Winter 1999), pp. 744–745.

³⁴ V. P. Markell, *Making Affect Safe for Democracy? On “Constitutional Patriotism”*, Political Theory, Vol. 28, No 1 (February 2000), pp. 38–63.

³⁵ V. Sh. Stimson, *Rethinking the State. Perspectives on the Legibility and Reproduction of Political Societies*. Political Theory, Vol. 28, No. 6 (December 2000), pp. 823–834.

i omiljenoj tezi o „prirodnosti“ privatnovlasničke privrede, tj. o nje-
noj harmoniji sa vječnom ljudskom prirodom, ta je „prirodnost“ do
odgovarajućih ustanova višestruko posredovana. Uostalom, cijena
privatne svojine i njene zaštite u obliku troškova različitih registara,
notara, sudija i redarstvenika, odnosno odgovarajućih poreza, ne ide
u uvijek u glavu ni žiteljima starih (privatnovlasničkih) demokratija³⁶,
a kamoli će ljudima koji su navikli da o svemu brine država (država
i partija), pa da to i plaća.

Moglo bi se pomisliti da intervencija kao kodifikacija ima svoj kraj.
Zaista, ukoliko je tranzicija jedan u osnovi vremenski ograničen proces,
a po definiciji jeste, onda bismo u jednom trenutku mogli biti u prilici
da kažemo kako su ustanove liberalne demokratije i liberalne privrede
u velikoj mjeri izgrađene i prijeći na ono što se zove „tekuće održavanje“.
Intenzitet onog posla stvarno u jednom trenutku mora oslabiti. No da li
ćemo tada ili ikada moći da kažemo kako su najzad uspostavljena „pravila
igre“ te da se država obrela na poziciji „neutralnog trećeg“ ili „arbitra“
koji ne učestvuje nego samo nadzira njihovo poštovanje, kažnjava
prijestupe i sudi u slučaju spora.

Ovaj momenat, ili ova funkcija („neutralni treći“, „arbitar“, pa i
„noćni čuvar“), konstitutivna je za svaku državu, čak i za onu kojom
vladaju komunisti, kao što se i u preddržavnim zajednicama u vezi
s tim diferencira odgovarajući autoritet. Naravno, liberalna privreda
i liberalna demokratija neizmjerljivo šire (dok ga komunisti jednako
sužavaju) polje „igre“. U ovom kontekstu „igra“ je slobodno djelovanje
s obzirom na druge učesnike, prema pravilima koja niko od sudionika
ne može mijenjati, sa ishodom koji je svakako neizvjestan.

U stvarnosti, međutim, pravila se ipak mijenjaju. Poricali ili ne,
istorijsko postojanje „mančesterskog kapitalizma“ (i države koja je tu
samo „noćni čuvar“), moramo priznati da savremeni kapitalizam
višestruko odudara od takvih predstava.³⁷ To, na odgovarajući način,

³⁶ V. S. Holmes and C. R. Sunstein, *The Cost of Rights. Why Liberty Depends on Taxes*. New York 1999.

³⁷ Kapitalizam u *razvijenim* zemljama. Međutim: „Izgleda... da bi postkomunistička društva mogla postati u najboljem slučaju nekalitetna indigo-kopija Zapada. Demokratski politički sistem i tržišna ekonomija su utopijski ideali i, kao takvi, predstavljaju sumoran kulturni poraz. Danas su ulice preplavljene zločinom, pornografijom, prostitucijom i glupavim „biznismenima“ koji se razmeću svojim sumnjivim dobitcima. To nije situacija koju mogu lako prihvatiti ponosni ljudi... Srećom, stanovnici postkomunističkih društava nijesu još za-
glupljeni od čikaških ekonomista koji ne umiju ništa reći o tome kako kapitalizam počinje — umjesto toga, oni su blagosloveni školskim marksizmom koji uči da je istorijski zakon da kapitalizam počinje nepravednim otimanjem, robovskim radom i surovom eksploatacijom... Kao što svako zna, Marx nikada nije detaljno objasnio kako treba organizovati komunističko društvo. Ali, on je dao živ i uvjerljiv opis mančesterskog kapitalizma bez pravila. Tako stanovnici Rusije i Istočne Evrope mogu prvi put biti glumci u jednom marksističkom komadu. Prvi put oni mogu biti marksisti.“ (S. Holmes, *Cultural Legacies or State Collapse? Probing the Postcommunist Dilemma*. Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, DP 1993, pp. 22, 25). Holmes naglašava da je najveći izazov postkomunističkih društava stvaranje efikasnih i odgovornih instrumenata

važi i za liberalnu demokratiju. U toj mjeri da se može reći da se prije XX stoljeća, ili čak njegove druge polovine (ili, od kada su svi izborni cenzusi, posebno onaj vezan za pol, ukinuti), ne može ni govoriti o (liberalnoj) *demokratiji*.³⁸ U svakom slučaju, i liberalna privreda i liberalna demokratija od svojih početaka podvrgnuti su stalnom reformisanju (rekombinovanju). Tako se razvijaju, tako žive. I to jesu promjene — „pravila igre“.

Previđanje ove okolnosti je plod ideološke zaslijepljenosti, koja raste u ideološkoj borbi, ali je ponekad i potreba nekih oblika teorijskog diskursa. U vezi s tim treba primijetiti da promjena „pravila igre“ ima jednu granicu. Ona ne smije spriječiti samu „igru“. Zabrana političkih partija i ukidanje političkih sloboda pod komunistima, ne mijenja „pravila igre“, već završava sa svakom odgovarajućom igrom. Tome nasuprot, sve reforme liberalne privrede i liberalne demokratije mijenjaju pravila po kojima *se igra i dalje igra*. I dalje su tu slobodni preduzetnici, tržište i neizvjesni ishodi, odnosno slobodne partije i izbori (kod, na primjer, promjena u biračkim pravima ili kod promjene izbornog sistema), sa odgovarajućom serijom neizvjesnih ishoda.

9. Promjena „pravila igre“, kao uostalom i samo njihovo uspostavljanje, izvodi se posredstvom države (recimo tako, da bismo izbjegli svako, a svako je neugodno, problematizovanje odnosa „države“ i „društva“), koja ujedno nudi najvažnija jamstva njihova poštovanja. Promjenu motiviše, naravno, *ishod* igre.

Ponekad ne izgleda da je tako. Naime, ponekad se čini da nije posrijedi ishod konkretne igre već potreba da se proširi krug učesnika ili da se nekim učesnicima koji pokazuju sklonost da napuste igru učine ustupci kako to ne bi učinili. Prema prvom obrascu možda — jer to ovdje treba uzeti samo kao neobaveznu ilustraciju — možemo tumačiti širenje biračkog prava ili pokušaje s tzv. narodnim kapitalizmom. Drugi na isti način može biti doveden u vezu sa čestom praksom poreskih olakšica preduzetnicima u određenoj privrednoj grani, na nekoj teritoriji, ili prema veličini njihova obrta (samo sitnima, na primjer) — ili sa onim oblikom pozitivne diskriminacije nacionalne manjine kojim joj se jamče mjesta u predstavničkom tijelu, tj. nadzastupljinost u odnosu na većinsku nacionalnu grupu.

Međutim, i o ovakvim slučajevima posrijedi je jedan ishod, isti na nerijetko anticipiran. U stvari, neizvjesnost ishoda, bez koje naravno nema igre, vrijedi samo na tom nivou, konkretne igre. Preduzetnik u svom preduzeću može uspjeti, napraviti manji ili veći profit, kao što može napraviti gubitak ili propasti. Takav raspon neizvjesnosti na nivou društva, zajednice, najzad države, nije zamisliv. Na

---

vladanja, koji su sposobni da djelotvorno i pravično izvlače resurse, te da ih kanališu ne u privatne džepove nego u obezbjeđivanje elementarnih javnih dobara, kao što su javna sigurnost, čistoća, obrazovanje, transport, stabilnost novca i legalni preduslovi tržišne ekonomije (Ibid, p. 40).

³⁸ Cf. R. A. Dahl, *On Democracy*, New Haven and London 1998, p. 3 i sljed.

kraju krajeva, gubitak jednog preduzetnika često je dobitak za drugoga. Na onom „makro“ nivou neizvjesnost ukupnog godišnjeg ishoda svodi se obično na usku marginu oscilacije od nekoliko procenata više ili manje u odnosu na reprodukciju postojećeg. Međutim, na tom, „makro“ nivou pojavljuju se s dramatičnom važnošću momenti koje pojedini preduzetnik slobodno može ignorisati, i obično ignoriše. To je, naravno, položaj ove ekonomije (države) među drugim takvim ekonomijama (državama), u „svijetu“, što se ne reflektuje samo u spoljnotrgovinskom bilansu. To je, naravno, i problem socijalne i političke ravnoteže, ravnoteže u jednom krajnje dinamičnom i podijeljenom društvu.

Očitavanje negativnog ishoda, ili njegovo anticipiranje, zahtijeva dakle promjenu „pravila igre“. Širenje biračkog prava tokom XIX vijeka uveliko je motivisano opasnošću od radikalne revolucije kakva je bila Francuska. Razvoj ustanova socijalne države (države blagostanja) pak, u nesumnjivoj je vezi sa jačanjem organizovanih radničkih sindikata i sa izbornom snagom radničkih partija, koje je donijelo prethodno širenje biračkog prava, a čiji je maksimalizam trebalo umjeriti.³⁹ Pomenuti primjer pozitivne diskriminacije motivisan je opasnošću od porasta međunacionalnih tenzija pod uslovima u kojima ekvivalentnost svakog građanina na izborima znači zapravo potpunu dominaciju većinske nacije, odnosno odstranjivanje manjina iz izbornih procesa. Itd.

Mislim da je dovoljno primjera koji bi se inače mogli redati u negodled. Instanca koju zovemo „država“, koja je u složenim i ovdje neproblemizovanim odnosima sa onom koju zovemo „društvo“, mora reagovati na izvjesne ishode različitih „igara“, tako i mijenjati njihova pravila. Ne može se, dakle, zadovoljiti time što će ravnodušno nadgledati poštovanje „pravila“, kažnjavajući prijestupnike. Dva su osnovna razloga što je tome tako. Prvi je pominjan. Države su u konkurenciji. Kad bi one bile izolovane, kao što je vjekovima bio Japan (Cipanga), vjerovatno da bi se mnogi od ishoda mogli prepustiti njima samima, ili onima koji su ih proizveli. Toliko je gladi, ili smrtonosnih zaraza, prohujalo među ljudima odnoseći samo njihove živote, ali ne i društvenu i političku stabilnost. Najzad je i Japan poslije 1853. bio prisiljen da se ravna prema spoljnom svijetu. Drugi razlog je ono što ovdje, priznajem maglovito, označavam kao socijalnu ravnotežu. To se može dovesti u vezu i sa socijalnom integracijom, a može i sa održavanjem osnovnih pretpostavki (relativno) solidarne zajednice. To je onaj, ponovo magloviti, problem održanja modernog društva (naspram tradicionalne zajednice) na okupu, u mirnoj kooperaciji, uprkos stalnim promjenama i podjelama, stalnim sukobima. Država je uostalom i izrasla iz te čudovišne konstelacije, pa je njeno održavanje svakako njen zadatak.

³⁹ Osobito poslije Oktobarske revolucije, tačnije poslije 1929.

10. Tranziciona država je na ovom planu posebno opterećena. Zato što mora odgovoriti i nekim posebnim obećanjima.

Tako je ponovo u neprilici da povrijedi neka liberalna načela. Njen ih obično naglašeni nacionalizam već vrijeđa. No, to nije puka deklaracija niti se može zaustaviti na kulturnoj, niti samo na političkoj sferi u užem smislu, odnosno na faktičkoj kulturnoj i političkoj diskriminaciji manjina. To je nešto više, to je obnova projekta „izjednačavanja“, „uravnavanja“ (sa razvijenima, starijima), „modernizacije“, „vesternizacije“, projekta koji je upisan u gene ovih država, kako su „nastale, što ni komunistička vladavina nije ignorisala, naprotiv. Ova država ima jedan pravac, jedan cilj⁴⁰, što samo po sebi ne mora biti u suprotnosti sa njenim liberalnim ustrojstvom, ali taj pravac/cilj može angažovati njenu intervenciju na način koji nije sasvim u skladu s liberalnim načelima. Svakako da su to mogle činiti, i činile su, i starije (netranzicione) države, u svom hrvanju sa konkurentima, ili s unutrašnjim teškoćama. Jer i ovdje je u pitanju jedna, možda posredovana, konkurencija.

S druge strane, ove države su obično prinuđene da uvažavaju i jedno drugo nasljeđe, koje zatiču na svom početku. Tako da u njihovim ustavima obično sriječemo, pored obnovljenih građanskih i političkih prava, obiman katalog socijalnih i ekonomskih prava. Ona su, na onaj poznati način, postojala pod komunističkom vlašću, a inače su primjerena socijalnoj državi (državi blagostanja) čije račune na kraju nijesu mogle da plate ni najbogatije ekonomije. Ostavljajući po strani kontroverzu oko pravne ili ustavnopravne prirode (nekih od) ovih prava⁴¹, pa i to što ove države očito nemaju resursa da podmiruju odgovarajuće zahtjeve, ili da ih podmiruju djelimično ili upravo jedno — primijetiti da je sistem ovih obećanja (istorijski) logično povezan.

Svoju zadnju deceniju ili dvije, komunistička vlast je plutala na jednom implicitnom kompromisu. Trudeći se da podigne individualnu potrošnju uz punu zaposlenost nastojala je da tako izvuče makar i pasivnu lojalnost stanovništva. Tranziciona država, po prirodi stvari, ima veći manevar, ali ne može izbjeći sličnu matricu. Zato što mora pokazati da je *bolja*, bolja od komunističke države. I to ne na onom planu, sloboda i demokratije, gdje je očito bolja, nego na onom planu

⁴⁰ G. Poggi kaže da država — koja je smišljeno djelo a ne spontani proizvod — jednom stvorena uvijek djeluje s određenom idejom o cilju (koji je i opravdava). Mada je formalna i složena organizacija koja nastupa i kao mašina (aparatus), u njoj uvijek postoji nešto što je *gemeinschaftlich* — osjećanja, emocije (*The Development of the Modern State...*, op. cit, 1978, pp. 95–101).

⁴¹ Ukoliko država monopolizira vlast (silu) radi zaštite od nasilja, onda se ona mora pobrinuti i oko siromaštva, koje jeste jedna vrsta izloženosti nasilju, smatra H. Willke. „U mjeri, dakle, u kojoj pojedinci za svoje siromaštvo nijesu sami odgovorni nego siromaštvo proishodi iz određenih momenata društvenog razvitka, slijedi — kao što je već Hegel morao priznati — javna odgovornost za kontrolu i tog oblika nasilja.“ (*Die Steuerungsfunktion des Staates aus Systemtheoretischer Sicht* u Dieter Grimm /hrg. — unter Mitarbeit von Evelyn Hagenah/, *Staatsaufgaben*, Baden–Baden 1994, SS. 693–695).

na kome je isprva, u cjelini uzev, neizbježno gora. Ona mora očuvati jedan nivo socijalne sigurnosti, ona se mora boriti protiv nezaposlenosti — što je, osobito ovo drugo, na materijalnom i mentalnom nasljeđu komunističke vlasti, izuzetno teško — ali će lojalnost dobiti samo na privrednom rastu, odnosno podizanju životnog standarda. Ako je ovo posljednje moguće samo poslije nekog vremena, razdoblje teškoća i odricanja biće lakše premošćeno na krilima nacije⁴², uz ideju o onom cilju koji donosi nagrade i naknade, kao što će surova raslojavanja biti podnošljivija uz kakve–takve javne službe koje odgovaraju onim socijalnim i ekonomskim pravima.

Slijedi da tranziciona država mora biti vrlo aktivna, vrlo mobilna i zapravo vrlo jaka, tj. odlučna i djelotvorna.

11. Takvi zahtjevi, međutim, kao da protivrječe djelovanju globalnih procesa koji vode izvjesnim promjenama moderne države kao takve. Teško je pri tome zamisliti da tranzicione države koje su sve od reda (sem Rusije i, možda, Poljske) male i neuticajne, i koje na kraju krajeva nastoje da se integrišu u taj „veliki svijet“, mogu izbjeći globalne tendencije uprkos svojim posebnim osobinama i teretima (zadacima).

Nevolja je u tome što se zahtjev za vrlo aktivnom i jakom državom na neki način kosi sa raširenim uvjerenjem da država (–nacija) početkom XXI stoljeća pokazuje znake ozbiljnog slabljenja. Ona nije više onako nadmoćna i gorda na svoju „suverenost“, nije djelotvorna kao što je umjela biti, i uliva sve manje povjerenja ne samo kod neoliberala, pod čijim se dodatnim uticajem oznaka „državno“ od sinonima postojanog kvaliteta konačno pretvorila u sinonim traljvog, nepouzdanog učinka.

Ekonomska globalizacija i liberalizacija međunarodne trgovine i naročito finansija „omekšala“ je državne granice i znatno ograničila ekonomski uticaj države u korist transnacionalnog finansijskog kapitala i transnacionalnih preduzeća. Države više ne mogu spriječiti „bijeg“ kapitala, niti ga mogu kontrolisati, pa su zapravo prinuđene da se nadmeću na jednom svojevrsnom tržištu ponuđača „povoljnih uslova za investiranje“.⁴³ S druge strane, otvorene granice, odnosno sve šira sloboda kretanja, ulaganja i zapošljavanja pod sve ujednačenijim uslovima, znači da države više ne mogu spriječiti ni „bijeg mozgovā“, ali i to da sve one posebne veze koje spajaju jednoga čovjeka i jednu državu, slabe. Države veoma teško mogu voditi autonomnu razvojnu politiku na stari način. Sve je manje jasno što je to „nacionalna“ privreda i što je to „nacionalni proizvod“. Što je gore, njihovi

⁴² „...država blagostanja je uvijek bila nacionalna država i ova veza je daleko od toga da bude slučajna. Jedan od glavnih činilaca koji je podstakao razvitak sistema blagostanja bilo je nastojanje vladajućih autoriteta da promovišu nacionalnu solidarnost. Od početaka naovamo, sistemi blagostanja su građeni kao dio obuhvatnijeg procesa izgradnje države. Ko kaže država blagostanja — kaže nacionalna država...“ (A. Giddens, *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge–Oxford 1994, pp. 136–137).

⁴³ V. Ch. Pierson, *The Modern State*, op. cit, pp. 203 i sljed.

organizacioni i finansijski resursi sve manje odgovaraju posljedicama jednog složenog i neupravljivog razvitka — često nijesu samo službe koje su činjele okosnicu socijalne države u nevolji nego i one — poput policije i sudova — koje donose glavni „proizvod“ države, sigurnost i poredak. Otuda bujanje privatnih službi sigurnosti i njen potpuni nestanak u pojedinim zonama, što znači da nestaje jedinstvo državne teritorije, jer na njenim različitim dijelovima vladaju različiti standardi za osnovne pretpostavke građanskog života.⁴⁴ Nekadašnja fiskalna kriza moderne države, koja je zapravo bila kriza njenog legitimiteta, pretvorila se u složenu krizu svih njenih struktura i agencija.

Država (–nacija) ne slabi samo u korist ekonomskih i socijalnih sila odnosno njihovih nosilaca, pred kojima se čini nemoćnija nego ikad. Ona slabi i u korist nadržavnih integracija i organizacija koje donekle mogu upravljati onim što ona, pojedinačno, ne može i koje, dakle, preuzimaju neke od njenih starih funkcija. Međutim, ona često slabi i u korist podržavnih teritorijalnih cjelina, regija ili pokrajina.⁴⁵ Ono što je bilo njeno posebno, istorijsko dostignuće, ujedinjavanje nacionalne teritorije, kulturna i ekonomska integracija i ujednačavanje, u promijenjenim uslovima gubi na značaju. Uz povezivanje preko otvorenih granica i ekonomske tokove koji slijede vlastiti put, upravljačke funkcije i osiguravanje javnih dobara mogu na tom nižem, podržavnom, nivou biti uspješniji ili racionalniji, i nezavisni od opštih performansi države. To ne mora značiti dezintegraciju države, ili stvaranje države u državi, kao što bi se moglo pomisliti, već samo stvaranje novih cjelina koje i dalje računaju na prisustvo države i njenu potporu, ali u izmijenjenom i redukovanom obliku.⁴⁶

Ovo su još samo tendencije koje ukazuju na neki preobražaj, no čiji je domašaj neizvjestan. Treba, tome nasuprot, imati u vidu neke jednostavne okolnosti. „Jačanje“ države trajalo je nekih stotinak godina, i na vrhuncu su razvijene zapadnoevropske države trošile ili redistribuirale više od 50% nacionalnog dohotka. „Slabljenje“ države traje nešto više od dvije decenije, i do sada nigdje nije smanjilo ovaj udio za više od 10–15%, pri čemu je on i dalje dva do tri puta veći nego što je bio onaj u vodećim evropskim državama pred Prvi svjetski rat.⁴⁷ Država je svuda i dalje daleko najveći poslodavac, najsloženija i najmoćnija organizacija. Ako i slabi, ona je daleko od toga da bude „slaba“.

⁴⁴ V. T. von Trotha, *Ordnungsformen der Gewalt oder Aussichten auf das Ende des Staatlichen Gewaltmonopols* u Birgitta Nedelmann (hrg. — unter Mitarbeit von Th. Koepf), *Politische Institutionen im Wandel*, Opladen 1998, SS. 129–166, posebno o „sigurnosti koja se prodaje i kupuje“ i o „preventivnom diskursu“ (SS. 151–157).

⁴⁵ „Država–nacija postaje mala za velike probleme života, a suviše velika za male probleme života“ (D. Bell — navod u A. Giddens, *The Consequences of Modernity*, Cambridge–Oxford 1990, p. 65).

⁴⁶ V. Ch. Pierson, *The Modern State*, op. cit, pp. 193–203.

⁴⁷ Cf. M. Van Creveld, *The Rise and Decline of the State*, Cambridge–New York 1999, pp. 354–377. Kao i N. Spulber, *Redefining...*, op. cit, pp. 142–145.

Njeno slabljenje treba osmotriti i u svjetlosti „kraja istorije“. Nestanak bipolarnog svijeta promijenio je globalni raspored moći. Pod hegemonijom Sjedinjenih Država procvat globalnog kapitalizma i globalnih komunikacija uz jedinstvene standarde kao što su ljudska prava ili multikulturalizam svakako da sužava prostor samostalnoj politici u ekonomskoj ili ideološko-političkoj sferi niza malih ili srednjih država. Svi „treći“ putevi koji su ranije cvjetali izgledaju osuđeni na neuspjeh ili pogubnu izolaciju (a „drugoga“ puta više nema). Kao što su one tekovine države (–nacije) koje su nekada smatrane zalogom modernizacije — uspostavljanje jedinstvenog ekonomskog i kulturnog prostora — izgubile na cijeni. Na drugoj strani, međutim, pojavljuju se nove mogućnosti koje — makar i uz previđanje nekih činjenica — potvrđuje priča o „azijskim tigrovima“, kao što *pax americana* oslobađa mnoge male i srednje države suvišnih briga i troškova. Svakako da i ovaj novi raspored poznaje države koje dominiraju nekim regionom ili su čak virtualni izazivači hegemonijske sile. Međutim, nijedna od tranzicionih zemalja (sem, možda, Rusije) nema takav profil. Stoga, odlučna državna politika na pravcu koji je u skladu sa ovom novom konstelacijom ima dobre izgleda. To ipak ne znači da prije ili kasnije tranziciona država neće osjetiti vlastitu nemoć koja je zaista posljedica pomenutih promjena, ili njene očite neposobnosti da mijenja pravila koja drugi pišu.⁴⁸ Ako država (–nacija) nije ono što je bila budući uključena u složene nadržavne ili prekodržavne sisteme i ograničena njima i, što je teže, izložena uticaju globalnih sila koje ne može kontrolisati — nema nijednog znaka koji bi govorio da će u doglednoj budućnosti nestati, ili biti zamijenjena nekim drukčijim oblikom političke zajednice/organizacije vlasti. Zapravo je država tek nedavno, u drugoj polovini prošlog stoljeća, postala univerzalna pojava, tako da više nema nijedne stope na Zemlji na koju ne polaže pravo neka država. S tim je ona morala izgubiti od nekadašnje arogancije. No, subjektivitet države zapravo nije nigdje u onom nadržavnom prostoru oslabio, naprotiv, što pokazuje proces povezivanja u EU, koji budi nekad nezamislive apetite upravo malih država. Može se reći da je država i dalje osnovna jedinica jednog sistema koji još ništa ne može zamijeniti. Svi globalni procesi koji su pomenuti, kao ono što utiče na preobražaje/slabljenje države, bili bi prosto nezamislivi bez kontrole ograđenog prostora/teritorije i održavanja socijalnih ravnoteža prema *različitim (posebnim)* političkim i kulturnim matricama koje obavlja država i samo ona. Jedino su na toj osnovi mogući demokratski procesi — u nadržavnom prostoru ih u stvari nema⁴⁹ — jer je država kao neki zaštitni „omotač liberalnih i demokratskih institucija“.⁵⁰

(...)

⁴⁸ V. primjedbu 26 u I glavi.

⁴⁹ Cf. R. A. Dahl, *The Shifting Boundaries of Democratic Government*, Social Research, Vol. 66 No. 3 (1999), pp. 923 i sljed.

⁵⁰ H. šulce, *Država i nacija...*, op. cit, s. 223.

12. Već sam istakao da demokratska tranzicija nasljeđuje inkluzivno biračko pravo kao i odgovarajuću političku zajednicu. Komunističke vlasti su isprva provodile različite oblike diskriminacije prema pripadnicima „neprijateljskih klasa“ — mada ne u istoj mjeri i na isti način u svakoj od ovih zemalja — da bi potom te klase jednostavno nestale s promjenama u socijalnoj strukturi, u novoj privredi i društvu. Za uzvrat su u tom novom društvu ukinuti svi tradicionalni, ili samo zatečeni, oblici neravnopravnosti po osnovu pola, rasne, nacionalne ili vjerske pripadnosti. Komunističke vlasti su se uvijek hvalile ovom svojom tekovinom, koja je u nekim očima mogla potkrijepiti „realnost“ njihove demokratije u odnosu na liberalnu demokratiju koju su ograničavale ne samo socijalne razlike i antagonizmi nego i sporo širenje biračkog prava, oblici formalne i faktičke diskriminacije. Bez obzira na to što je priroda komunističke vlasti, i poretka koji je ona stvorila, dovođila u pitanje smisao ovih prava, pa i sam egalitarizam toga društva, nema sumnje da je ona za sobom ostavila društvo *ravnopravnih građana*.⁵¹

Štoviše, u socijalno–ekonomskom i kulturnom pogledu to je društvo relativno homogeno. Kada se odbije nomenklatura komunističke vlasti — koje više nema — ono ne poznaje velika bogatstva niti krajnje siromaštvo, niti uopšte velike razlike ugleda i uticaja. Sve bi se one mogle smjestiti na tri do četiri stupnja „srednje i donje srednje“ te „gornje i srednje niže“ empirijske klase nekog razvijenog i razuđenog modernog društva. Svakako da je to društvo na početku tranzicije atomizovano i nedovoljno solidarno, pa i anomično. U tom smislu je ono isprva možda nepogodan ambijent za razvitak partija i partijskog sistema. No se, s druge strane, ono čini kao povoljan ambijent za konstituisanje ili rekonstituisanje jedne političke zajednice.

Ta zajednica dobija oblik nacije (nacije–države), ili je taj oblik donekle već imala, pa je on sada osnažen/potvrđen.⁵² Na neki način

⁵¹ U Ruskoj revoluciji je, kao potvrda nove i bezuslovne ravnopravnosti, obnovljeno u zvaničnom opštenju oslovljavanje sa građanine/građanko — ustanova Francuske revolucije (u kojoj je, naročito za vlade Konventa, podrazumijevalo i obraćanje u drugom licu jednine). Sve tradicionalne titule su ukinute, kao i svi drugi oblici obraćanja. Oslovljavanje sa družice/drugarice (*mobapuuu*, *Genosse*, *camarade*, *comrade*, *compagno*) prenijeto je iz starih radničkih partija u krilo nove, komunističke, a kasnije prošireno i na međusobno opštenje pripadnika državnih aparata. Pošto je i ova promjena bila praćena nasilnim odvikavanjem/privikavanjem ponegdje nije uspjela ili se nije isplatila. Tako je u nekim zemljama pod komunističkom vlašću, naročito u onima u kojima je ta vlast uspostavljena pretežno uz pomoć Crvene armije, zadržano tradicionalno oslovljavanje (gospodine/gospođo), dok su samo članovi partije bili „drugovi“ (građana „nije bilo“). Zauzvrat, u zemljama u kojima su komunisti imali veću podršku, ili su mogli pretendovati na nju (Jugoslavija, Albanija), unutarpartijski oblik oslovljavanja pretvoren je u opšteobavezni. S krajem komunističke vlasti i tranzicijom svuda je prihvaćen standard (gospodine/gospođo) koji se čini opštim ili bar „evropskim“ i koji zapravo odgovara „pristojnom građaninu“, oslobođenom kolektivističkih tereta i grandeovskih pretenzija.

⁵² U. Preuss kaže kako su za razliku od Francuske revolucije — u kojoj je narod djelovao kao konstitutivna vlast, bez ikakvih ograničenja i pravila — u ovoj

je to prirodna posljedica raspada komunističke ideologije — koja u ovom pogledu nije bila jednoznačna — i kraja sovjetske imperije kao nadnacionalne. Nacionalno osjećanje je moralo buknuti tamo gdje je dugo bilo potiskivano — u zemljama koje su decenijama bile ponižene kao sovjetski dominioni ili sateliti, ili pak u onima koje su prvi put dobile priliku da se osamostale. U neku ruku, naime s obzirom na strukturu dotranzicijskog političkog vođstva i na dotranzicijsku socijalnu strukturu, „nova nacija“ ima neke crte nacije koju obrazuje „treći stalež“. Sljedstveno, javili su se ozbiljni problemi u višenacionalnim zemljama, odnosno u zemljama sa značajnim nacionalnim manjinama. Već sam istakao da su sve ove zemlje bile i prije komunizma u sastavu imperija koje su se raspale. Tako da su „mlade“, etnički i kulturno obilježene nacije, bile osnov još mlađih država, koje, u skladu sa svojim porijeklom, nijesu mogle biti etnički homogene. Sada je njihova obnova (ili ranije pominjano pretvaranje protodržave u državu) u mnogim slučajevima obnovila stare probleme, kao što ih je, u drugim slučajevima, radikalno „otklonila“ — sve nadnacionalne političke zajednice su tokom ove tranzicije razvrgnute.

Ovako ili onako, sve su ove države kao političke zajednice, u svojim ustavima određene dvostruko. S jedne strane one su nacionalne zajednice, s druge zajednice građana. Podrazumijeva se, naime, ravnopravnost svih građana bez obzira na sva njihova partikularna obilježja, pa i ono nacionalno. Ipak, slučajevi neke sistemske, masovne, diskriminacije po nacionalnom/etničkom osnovu nijesu rijetki.

---

tranziciji očekivanja srećom bila manja. Usljed nerevolucionarnog, legalnog, prijelaza nema ni one „misteriozne moći“ ustavotvoraca da razviju jedan porijek ab ovo. U isto vrijeme, međutim, on primjećuje da u definisanju/redefinisanju (nove) političke zajednice preovlađuje jedan „komunitaristički“ uklon. „Socijalni i ekonomski ciljevi države, socijalna prava, institucionalne garancije, i komunitaristički koncept građanstva glavne su osobine ustavnog razvitka u Istočnoj i Centralnoj Evropi...“ Te objašnjava: „Razlike između koncepta / građanstva/ zasnovanog na pravima i ovog komunitarističkog leže u različitim pretpostavkama u pogledu odnosa između individua i društva u kome one žive. Na osnovu prvog koncepta individue se cijene u skladu sa njihovim svojstvom da su ljudska bića koja zaslužuju podršku i pomoć prema univerzalnim načelima, i. e. prema pravilima koja se primjenjuju na svakoga. Nasuprot tome, drugi koncept shvata individue kao članove posebne zajednice — njihove vrijednosti i ciljevi su oblikovani po samoj toj zajednici. Ta zajednica je konstitutivna za njihov individualni identitet, i stoga ona ne može biti otklonjena kad se postavi pitanje o prikladnoj vrsti pravde...Ako treba okarakterisati vrstu ustavnosti koja preovlađuje u postkomunističkim zemljama Istočne i Centralne Evrope, možda bi se moglo reći da je to jedna prilično etatiistička varijanta, koja otkriva naklonost ka ponešto autoritarnom tipu demokratije. Ili ona koja naglašava autorizujuću, legitimirajuću i integrativnu funkciju ustava, dok je njegova ograničavajuća uloga od manjeg značaja.“ (*Constitutional Aspects...*, op. cit, pp. 33–37, 41). Cf. i U. Preuss, *Patterns of Constitutional Evolution and Change in Eastern Europe* u E. Matynia, *Grappling with Democracy*, Prague 1996, pos. pp. 116–127.

Zamislivo je da država ustavom bude određena samo kao zajednica svojih građana/državljana⁵³, i da tako bude otvoren put integraciji svih kao *ustavnih patriota*⁵⁴, što bi mogao biti i način osujećivanja nacionalističkih tendencija. Uprkos tome što je ova dimenzija zajednice uvijek prisutna, ona teško može biti dominantna/jedina u slučaju države koja je nastala kao djelo jedne i to uglavnom etnički određene nacije. To možda nije slučaj sa starijim državama–nacijama, onim klasičnim ili pionirskim, ali ovdje upravo jeste. Nacionalni jezik ili nacionalna kultura, ili već maglovitiji „nacionalni interes“ ne mogu ovdje biti ono što su jednom, u drukčijem kontekstu, bili (i ostali), na primjer, francuski jezik ili francuska kultura, engleski jezik ili engleska kultura — građanski jezik ili jezik civilizacije za pripadnike više etničkih grupa — odnosno što je interes francuske ili engleske države. Nacionalni jezik ili nacionalna kultura su ovdje obilježja nacionalne zajednice i države koja je emanira⁵⁵, i u tom smislu se ni na koji način ne može ignorisati podjela na nacionalnu većinu i nacionalnu manjinu(e). Integracija jedne većinske nacije oko njene države podstiče integraciju manjinske nacije prvenstveno oko nastojanja da sačuva svoj identitet i osujeti asimilaciju.⁵⁶ Hoćemo li onda govoriti o dvije političke zajednice, obje nacionalne, pa u skladu s tim o mogućnosti, čak i neophodnosti jedne konsocijalne (konsenzualne) demokratije⁵⁷, ili pak o stvarnosti zajednice građana koja obuhvata ali i nadilazi ove nacionalne zajednice, u kojoj dakle prirodno funkcioniše većinska demokratija — to zavisi od niza različitih okolnosti.

⁵³ O opštem smislu građanstva, uključujući i neizbježni „bifocal gaze“ u samoj zajednici i preko njenih rubova V. npr. L. K. Kerber, *The Meanings of Citizenship*, Dissent, Fall 1997, pp. 33–47.

⁵⁴ V. J. Habermas, *Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State* u A. Gutmann (ed.), *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*. Princeton 1994, posebno pp. 134–135.

⁵⁵ Cf. H. Huttenbach, *The International Legitimization of the Ethnic State* u S. Bianchini and G. Schöpflin, *State Building...*, op. cit, pp. 81–90.

⁵⁶ Cf. C. Offe, *Ethnic Politics in East European Transition* u E. Matynia, *Grappling...*, op. cit, pp. 226–247. Mada odbacuje komunitarističko stanovište (navodeći M. Walzera za koga pripadnost određenoj kulturi/zajednici ima prednost nad pukim „beskarakternim građanstvom“ te za koga je „tribalizam“, kao privrženost pojedinaca i grupa vlastitoj istoriji, kulturi i identitetu — prosto permanentna osobina života ljudi u društvu), Offe ne previđa „racionalnosti“ etničke (nacionalne politike). Ona može insistirati na etničkim podjelama radi političkih, vojnih, ekonomskih ili konstitutivnih (kako bi se lakše uspostavila politička jedinica/zajednica) ciljeva. Posebno, u slučaju ove tranzicije, atomiziranje društva kao posljedica komunističke vladavine čini da — u odsustvu klasa, profesionalnih grupa itd. — jedino nacionalizam daje uputstvo za kolektivnu akciju. (Navodi u tom kontekstu i jednu češku dosjetku iz 1991: ljevica ovdje nema ideologije, desnica nema para, što ostaje, to je nacionalizam.). Moguća je otuda i racionalna konsideracija političke elite da upotrijebi nacionalizam radi premošćavanja teškoća tranzicije (pp. 229, 230, 239–240).

⁵⁷ V. A. Lijphart, *Democracy in Plural Societies A Comparative Exploration*. New Haven and London 1977, pp. 25–53. Kao i: A. Lijphart, *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty–Six Countries*, New Haven and London 2000, pp. 31–34.

Upozoriću samo na dvije koje su za ove zemlje možda tipične. Prvo, poslije svih ratova i komunističke vladavine manjine u njima uglavnom nijesu brojne. Time na jedan način slabi, a na drugi jača motivacija da se politička zajednica odredi anacionalno, kao zajednica građana. Slabi utoliko što skupina „onih drugih“ to ne može izboriti, što nema ni veto — moć. Jača utoliko što postaje mogućnost koja neće ugroziti nacionalnu prirodu te države. Drugo, u velikom broju slučajeva, pripadnici ovih manjina su ujedno pripadnici većinskog naroda u susjednoj državi, što povrh svega obično znači da nijesu rasijani, nego koncentrisani na određenoj teritoriji. Ovo je od uvijek bio razlog teških konflikata, pa i ratova, i svakako da čini cijelu stvar krajnje delikatnom.

Liberalno–demokratsko načelo traži političku zajednicu kao zajednicu građana/državljana koja apstrahuje svako partikularno obilježje građanina⁵⁸, pa i ono etničko (nacionalno). Ipak, izvjesni oblici solidarnosti, izvjesne linije legitimiranja, izvjesne pretpostavke komuniciranja, razumijevanja i samorazumijevanja vode nacionalnom identitetu zajednice, i u tome ne može biti nikakvog izuzetka⁵⁹, iako nacionalni identitet ne mora biti etnički definisan (to jest, s nekim razlikama — Amerikanci su Amerikanci, a Švajcarci Švajcarci). U ovim tranzicijskim zemljama, potreba da se ovaj identitet ojača i naglasi, bar isprva, prilično je velika, i to bez obzira na problem manjina. S tim problemom, međutim, ta se potreba može još i uvećati i proizvesti neravnoteže ili ozbiljne deficite u funkcionisanju zajednice kao zajednice građana. Govorio sam u tom smislu o populizmu. Ipak, tokovi tranzicije u ovih petnaest godina pokazuju da ta opasnost postepeno opada, mada ponekad tek poslije teških sukoba, i redukovanog broja pripadnika manjina. Neki oblici tzv. pozitivne diskriminacije posljednjih (posebno nadzastupljenost ili zajamčena mjesta u predstavničkom tijelu), konsocijalni aranžmani u nekim domenima, te često visoka koaliciona sposobnost stranaka nacionalnih manjina unijeli su postepeno više sklada u konstituciju zajednice kao nacionalne, odnosno zaravnali tlo za njeno simultano funkcionisanje kao građanske.

(...)

⁵⁸ Cf. R. Dworkin, *Sovereign Virtue. The Theory and Practice of Equality*. Cambridge (Mass.)– London, 2000, pp. 211–237.

⁵⁹ J. Habermas kaže: „No je inherentno konkretnoj prirodi stvari koje treba regulisati posredstvom prava, za razliku od moralnosti, da je proces donošenja normativnih pravila za oblike ponašanja otvoren prema uticaju političkih ciljeva društva. Zbog tih razloga, svaki pravni sistem je dakle izraz posebnog oblika života, a ne puka refleksija univerzalnog sadržaja osnovnih prava.“ (*Struggles...* u A. Gutmann, *Multiculturalism...*, op. cit, p. 124) Sa svoje strane M. Walzer: „Sve nacije–države djeluju tako što reprodukuju ljude i žene određene vrste: norveške, francuske, holandske, ili bilo koje druge“ (*Comment* u *Ibid*, p. 101).

13. Za ono što hoćemo reći evo primjera koji se nudi svojom prividnom jednostavnošću. Istaći ćemo, kao što to čine mnogi, da je Crna Gora, kao zemlja i kao politička zajednica (država) bila i ostala mala. Međutim, što znači tih danas manje od 700 000 stanovnika u smislu koji nas zanima nije sasvim jasno. Crna Gora više nije savez plemena, ali su oblici plemenske i bratstveničke solidarnosti još jaki ili, bar, tu postoje a drugdje ne. Takvi, i niz drugih predmodernih sastojaka u običajima i navadama, u svakodnevnom životu u domu i van njega, čine, uz ostalo, da je komunikacija visoko personalizovana, pa čovjek ne razgovara s Albancem već sa A. A, koji je pored ostalog i Albanac, kao što u drugoj prilici ne razgovara s B. B, već s mladićem koji je sin bratstvenika N. B. Treba razumjeti: ova komunikacija nije ni teža ni lakša nego ona koju podrazumijeva predstava o „građaninu“, ili o 700.000 takvih na kakvom mitingu. Ona je jednostavno *drukčija*, što znači da joj naši instrumenti nijesu prilagođeni, niti to mogu biti, i da neke nalaze moramo uzeti s više nego *grano salis*. To je, dakle, jedna od okolnosti koje moramo imati na umu, ali je očito da u ovim sažetim napomenama nećemo moći da kažemo i: dokle, u kom smislu, i kad. Za tako što bila bi potrebna čitava studija, a u okviru ovakvog istraživanja ostaćemo na nivou upozorenja odnosno napomene. Skrećemo, dakle, pažnju na sljedeće okolnosti.

a) Crna Gora već dugo (više od dva i po stoljeća) ima jasan i u osnovi nepromjenljiv geografski, kulturni i istorijski identitet. On nije oslabljen širenjem na tzv. Brda, pa uglavnom ni onim koje je došlo poslije ratova 1876–1878. i 1912–1913 (ovo posljednje je efektuirano zapravo tek nakon 1945). Na tom prostoru useljavanje je bilo vrlo ograničeno, ukoliko ga je uopšte bilo, dok je veliki broj iseljenika, u pravcima koji su se mijenjali, s iseljavanjem gubio svaki uticaj (s djelimičnim i specifičnim izuzetkom „iseljeništva“ u Beogradu, kao glavnom gradu jugoslovenske socijalističke federacije, poslije 1945).

b) Za sve to vrijeme pomenuti identitet ima izraz u posebnoj političkoj zajednici koja je autonomna (s jednim mogućim prekidom od 1918. do 1941). Upotrebljavam izraz koji je dovoljno neodređen da može obuhvatiti kako oblike faktičke i formalne državne nezavisnosti tako i različite oblike statusa federalne jedinice, naglašavajući ono što je tu osnovno. Naime, ova se zajednica uvijek razlikovala od drugih i okolnih. Uprkos raznim pokušajima i oblicima povezivanja nije se utopila ni u jednu širu, zadržavajući oblike ne samo posebnog ambijenta nego i posebnog socijalnog i političkog života, i posebnog društvenog i političkog sistema.

c) Sve do 1878. ova zajednica je izrazito tradicionalna, jednokulturna i jednovjerna. Tada, usljed osvajanja gradova i teritorijalnog širenja u njen sastav ulaze i pripadnici drugih vjera i naroda, kao manjine. Kao načelno ravnopravni novi podanici crnogorskog Knjaza oni s većinskim Crnogorcima ne tvore nikakvu novu naciju, nema tu uslova ni za kakav *melting pot*, niti postaju Crnogorci — ovi imaju poseban i složen identitet i nimalo sklonosti ili mogućnosti da asimiluju inovjerce i inoroce. Niz okolnosti tako stvara jedan model snošljivog

suživota etničkih zajednica jedne kraj druge. Pripadnici ovih manjina ostaju u krajevima u kojima su se zatekli — iz njih se uglavnom ne sele u druge dijelove zemlje ili gradove (uostalom, to su, uz nešto malo gradskog stanovništva, stanovnici sela) već se, ako se sele, sele u inostranstvo. Uprkos svim potonjim promjenama — nakon 1878. započinje i ubrzana modernizacija — ili, možda, u skladu s tim što one nijesu bile radikalne ili trajne — ovaj model je preživio do danas. Pri tome se ističe, u odnosu na susjedne zemlje, viši stepen tolerancije, ili se ističe da, za razliku od drugih republika bivše SFRJ, u Crnoj Gori uglavnom nije došlo do ozbiljnih međuetničkih sukoba i napetosti. Kao što se može reći i ovo — politička je zajednica u etničkom smislu izrazito crnogorska, ali sa izrazitom spremnošću da uvaži osnovne interese manjina.

d) Kao samostalna politička zajednica (ili država) Crna Gora je mala. Ona broji manje od sedam stotina hiljada ljudi, žena i djece. Treba, međutim, imati u vidu da ovo nije kolekcija apstraktnih individua koji se mogu slobodno micati tamo ili ovamo već složen i isprepleten supstrat jedne složene tvorevine. Specifičan odnos grada i sela, mali broj velikih industrijskih pogona, lokalne, porodične, bratstveničke i plemenske veze čine ovu zajednicu složenijom, odnosno zajednicom zajednica. Posljedice su višestruke. Ondje se „sve zna“. Nosioци vlasti ne mogu se udaljiti u maglu i mistifikovati sebe i svoja djela. Čak se ne mogu ni skloniti sa očiju sugrađana na onaj poznati način. Različit je odnos privatnosti i javnosti (u odnosu na velike zajednice), kao što se različito konstituiše svaka od ovih instanci. Različiti su oblici komuniciranja. S druge strane, ovdje nedostaju veliki, mehanički agregati građana ili stanovništva koji tvore onu anonimnost i „nepriistrasnost“ sistema, te se njegovi *outputi* u mnogo većoj mjeri mogu interesno identifikovati, kao nagodbe ovih ili onih grupa. Jer, niti je javno mnjenje dovoljno anonimno, a tad i nije javno, niti postoje one velike grupe i „mase“, čije gibanje tvori političku dinamiku drugdje. S druge strane, u ovakvom ambijentu su i mogućnosti manipulacije („građanima“, „masama“) sužene, itd. Bilo kako bilo, veličina i priroda ove zajednice svakako uspostavljaju niz specifičnosti političkog sistema, i vjerovatno utiču na neke crte političke kulture.

e) U vezi s veličinom zajednice (države) jedna je druga crta identiteta koja ovdje može biti relevantna. Mislimo na potrebu za pripadnošću nekoj široj zajednici ili savezu. Osjećanje ugroženosti i usamljenosti pred spoljnim silama, pred dva neprijateljska „carstva“, ili pred prirodnim silama (opasnost od gladi), kompenzirano je psihološki i stvarno posebnim vezama sa Rusijom, poslije pripadnošću srpstvu i jugoslovenstvu. Sve je to učinilo složenim problem identiteta, posebno nacionalnog, kao što je proizvelo niz specifičnih crta u političkom ponašanju pa, vjerovatno, i u političkoj kulturi. Sa svojim tradicionalnim ustanovama, vezan za tlo i pretke, Crnogorac ima vrlo snažan i određen identitet, koji doživljuje kao nešto objektivno i nepromjenljivo. S druge strane, ali već i prema prirodi stvari, identitet koji proizlazi iz pomenute potrebe za savezništva, za pripadnošću

široj zajednici doživljava se više nego što je to obično slučaj kao stvar racionalnog izbora, ili posve iracionalnih osjećanja.

f) U posljednjih stopedeset godina Crna Gora je promijenila više oblika društvenog i političkog uređenja. U dva duža razdoblja /1878–1912. i 1945–1980/ bila je izložena ubrzanoj modernizaciji. U sve to ona je ušla iz jedne osobite formacije (savez plemena pod političkim vođstvom, ali ne i pod vlašću crkvenih poglavara) koja je imala duboke korijene, i od velike većine članova zajednice doživljavana kao prirodna. Bez obzira na to što je u tom dugom i burnom vremenu bilo faza takoreći organskog razvoja i naglih i nasilnih promjena, što je bilo neodoljivog uticaja spoljnih obrazaca i neodoljivog pritiska spoljnih sila, promjene su ipak bile djelo pripadnika ove zajednice. Niko u tu zemlju nije upao da nametne svoje vrijednosti i način života. To je jedan od razloga što je ona ostala obilježena nekom vrstom tradicionalizma, privrženošću vrijednostima i običajima koji su u njoj davno nastali.

g) Vlast, bilo da se posmatra kao splet ustanova i odnosa, bilo da se posmatra personalno, kroz ličnosti njenih nosilaca, stoga se doživljava kao autohtona, domaća, „naša“. Svaki će nosilac vlasti, mali ili veliki, kroz dugu crnogorsku istoriju, iskazivati svoju pripadnost zajednici, to da je Crnogorac, poput svih ostalih. Vlast koja se u ovom smislu otuđi, kao možda u drugoj polovini vladavine knjaza odnosno kralja Nikole, i svakako između 1918. i 1941, biće odbačena, može izazvati otpor i otvorenu pobunu. Odsustvo etničke i kulturne distance, mala ili savladiva statusna i ekonomska distanca (u poređenju sa drugim i drukčijim istorijskim aranžmanima), učiniće da je komunikacija između običnog člana zajednice i vlasti, odnosno nosilaca vlasti jednostavna, neformalna i često vrlo racionalna.

h) Treba razumjeti što čovjek tu obično očekuje od vlasti i njenih nosilaca. Svakako ništa loše. Dugo je na ovom prostoru dominantan oblik života onaj koji se opire na autarkično stočarstvo pri čemu njegovi protagonisti oružjem brane svoju slobodu, ali oružjem stiču i neke koristi (na račun susjeda). Ovaj oblik života veoma je žilav i njegovi ostaci postoje i dan danas. Centralna vlast, koja se sporo uspostavlja, ne može tu mnogo ni dati ni uzeti. Ipak, ona je jedini agent promjene, i neke vrste modernizacije. Čovjek koji gleda da mu se djeca školuju, da se liječi kod ljekara i u bolnicama, da se zaposli ili „izvuče“ kakvu penziju često je upućen na tu vlast, i dalje kao na „njegovu“, no s kojom će razmjenjivati usluge po jednom osobitom klijentelističkom modelu. Uprkos činjenici da su se u nekim novijim razdobljima začele i potom ukorijenile oštre i pogubne ideološke podjele, ili možda u nekom skladu s njom, odnos ovih ljudi i njihove vlasti često je obilježen hladnim proračunima i koristoljubljem, no i dirljivom jednostavnošću. Uostalom, ovi ljudi ne zaziru od te vlasti, niti se osjećaju njenim podanicima i zato što često mogu da je ignorišu, vrativši se u prilike koje imaju smisao one izvorne situacije.

i) Plemensko i ratničko društvo ima svoje hijerarhije, često vrlo složene, ali je sa modernog stanovišta crnogorsko društvo dugo bilo

pretežno egalitarno. Osnovna jednakost svakog kao člana zajednice⁶⁰ nije narušila ekonomska diferencijacija svojstvena trgovačkom i industrijskom kapitalizmu. Njegov je razvoj u Crnoj Gori nakon 1878. bio spor, a takođe i nakon 1918. Od 1945. na vlasti su komunisti koji će u narednih 35 godina donijeti najviše socijalno–ekonomskih promjena u crnogorskoj istoriji. Ali, ta vlast ne samo što je bila utemeljena na jednoj egalitarnoj ideji već je na ovom planu ponovila model koji je i prije toga funkcionisao na crnogorskom tlu. Riječ je o tome da su upravljačke uloge, mjesto u aparatu vlasti, glavni osnov sticanja ekonomskih prednosti. Ipak ova vrsta ekonomske diferencijacije nije postala trajna ili stabilna, ne više od one u drugoj polovini vladavine knjaza odnosno kralja Nikole. Njen domašaj nije otišao preko otvorenih ili prikrivenih povlastica onih „na vlasti“, koji će tu vlast izgubiti.

j) Otuda se crnogorsko društvo poslije 1990. prvi put suočava sa problemom diferencijacija koje donosi moderna tržišna privreda. U stvari, budućnost demokratske tranzicije u Crnoj Gori, budućnost demokratskih ustanova koje su oživjele u posljednjoj deceniji prethodnog stoljeća — poslije dva kratkotrajna i vrlo ograničena iskustva te vrste s početka istog stoljeća — zavisi u najvećoj mjeri od načina na koji će biti „premošćavana“ tri problematična i konfliktna „rascjepa“.

Jedan je onaj koji donosi tranzicija na socijalno–ekonomskom planu. Opšti nivo prihoda i sigurnosti mora biti dovoljan da kompenzira narastajuće razlike između „poslodavaca“ i „posloprimaca“. „Država“ mora biti u stanju da osigura razvoj, životni standard i socijalne službe.

Drugi je onaj koji se odnosi na međuetničke odnose. Ako su u Crnoj Gori i bili stabilni, pod uticajem nestabilne, uzavrele okoline, postali su manje stabilni i više delikatni. Osim toga, novo vrijeme i nove ustanove traže i nove institucionalne modele njihovog regulisanja. Ovdje, međutim, treba razlikovati odnose etničkih Crnogoraca i pripadnika manjih etničkih zajednica, prije svega Muslimana (Bošnjaka) i Albanaca — od odnosa između Crnogoraca i onih koji se u Crnoj Gori deklariraju kao Srbi. Posljednji u najvećoj mjeri zavise od odnosa Crne Gore i Srbije.

Treći je, dakle, onaj koji se tiče odnosa Crne Gore i Srbije, koje su formalno još članice SRJ. Ovaj problem, kao problem državnopravnog statusa Crne Gore, u središtu je političkog života i najdublje političke podjele u savremenoj Crnoj Gori. Bilo koje rješenje imaće dalekosežne posljedice po život njenih građana.

Ove tri linije podjela mogu se ticati i političke kulture. Zapravo, njihovim djelovanjem ona se dinamizira, dolazi do izražaja, otkriva.

⁶⁰ Vuk Karadžić u svom etnografskom spisu o Crnoj Gori i Crnogorcima, navikao na orijentalne miloševske standarde u Srbiji, odnosno one bečke, prosto je zaprepasčen osjećanjem jednakosti koje vlada među Crnogorcima. Ilustruje ga spontanim ponašanjem u prisustvu Vladike. Kad on, u razgovoru, ustane oni i dalje sjede, ili se uopšte ne obaziru na njega.

14. Mogu li se Crna Gora i njeni Crnogorci osloboditi potrebe i navade da budu nečiji klijenti? Naravno da ne. Znamo, Crna Gora je mala, kao što se svaki Crnogorac umije graditi da je „sirak tužni bez nigde nikoga“, onaj koga bi već i obično čovjekoljublje moralo uzeti u zaštitu.

U ovdašnjem „vokabularu“ onu riječ mogu „prepoznati“, kako bi se reklo političkim novogovorom, osim učenih možda samo oni koji pohode advokate. Advokat ima klijente, kao što ljekar ima pacijente, a bankar i (vele)trgovac komitente. Riječ je došla iz antike, iz Rimskog carstva. Ondje su samo rimski građani, oni koji su to bili prema svom porijeklu odnosno svojoj pripadnosti kulturnoj (religijskoj) zajednici, imali sva prava. Dok ostali, velika većina stanovnika grada, pogotovu imperije, nijesu mogli na primjer ni ugovor sklopiti ili voditi parnicu pred sudom, ako ih ne zastupa neki rimski građanin. Oni koje on tako zastupa njegovi su klijenti. Naravno da to čini od svoje volje ili zato što ima opipljiv interes. Vele da je G. J. Cezar, prije no što će poći u Hispaniju (Španiju) za namjesnika, ojadio neke bankare koji su mu bili klijenti. Pa se, kad su mu došli u kuću, kako to predstavlja B. Brecht („Poslovi gospodina Julija Cezara“) sakrio u neki orman. Tek da izbjegne raspravu. Naravno da mu oni nijesu mogli ništa.

Kao što ni Crna Gora nije mogla nikad ništa onima čiji je klijent bila. Što je mogla Rusiji? Što je mogla poslije onakve pogibije pod Skadrom? Da ga vidi, pa da se podvita repa vuče odakle je došla. Što danas može, ako se Evropa (EU) i Amerika ustežu da „ljucki“ odriješ kesu, ili podrže crnogorsku nezavisnost?

Ili što može kukavac neki odavde ako mu „ministar“ ili „direktor“ ne zaposli dijete, ako mu ne sredi kakvu dozvolu („papire“), ili ne skine kakvu drugu bijedu s vrata. Može da tuguje („sirak tužni...“) ili da lovi novu priliku kad će „ministra“ napiti i najesti ili već nekako udobrovoljiti.

Riječ klijent i češće, u množini, klijentela, koristi se rado negdje od pedesetih godina u analizama političkog i društvenog života diljem svijeta. Izgleda da je ušla u upotrebu proučavanjem talijanskog političkog folklora, onoga koji se razvio u tamošnjoj tzv. prvoj republici, u vrijeme premoći *Democrazie cristiane* (demohrišćana). Sama pojava nije naravno nikakva talijanska posebnost. U manjoj ili većoj mjeri postoji svugdje. No je stvar u tome što se ondje doživljuje kao prirodna.

A tek ovdje. Tada je shvatljivo i ovo. Da kukavac onaj ne može razumjeti da „ministar“ ili „direktor“ ne mogu učiniti ono što očekuje, ne što je to nedopušteno, nego prosto što ne može (što je često i on sam klijent u drugoga). Nego misli da on to iz nekog razloga neće. Pa se trudi da ga opet oraspoloži, i na sebe sjeti. Vjerujem da ovdje nema nikakvog „političara“ i „direktora“, prosto javnog upravljača, bez svoje klijentele. I vjerujem da bi se mnogi sakrio taman i u orman, samo da je ne gleda.

Ostavimo domaće nevolje, vratimo se Crnoj Gori, Evropi i Americi. Pošto se razočarala u Ruse, Crnoj Gori prijete opasnost da se razočara i u Amerikance, koji ispadoše tvrdi, oni, koji najviše imaju. Hvale obalu, hvale planine, i ljude hvale, i samog Predsjednika hvale, no umjesto para šalju brašno i — savjetnike.

Slabo su Crnogorci znali Ruse, još manje znaju Amerikance. Potonji su obični ljudi koji svoje pare uglavnom zarađuju, a državne troše kao da će sve što potroše morati iz svog džepa da vrate. Hoće li oni tome učiti Crnogorce?

Zasad ih uče nečemu drugom. Što čini ekonomski savjetnik Predsjednika neka ostane stvar te dvojice, no je novi direktor posrnulog „Oboda“ nedavno izašao u javnost s izjavom da su mu ljudi nekog Američkog *consultinga* (savjetodavno preduzeće) preporučili da s proizvodnjom ne kreće dok ne osigura kvalitetan „repromaterijal“ (dijelove) i tržište, i da će se on toga držati, mada mu radnici štrajkuju (kako i ne bi kad nemaju ni posla ni plaće) — jer će mu inače ti savjetnici odreći svoje usluge. Pošto direktor očito drži do te saradnje ostaje mu da ih pita gdje će, kako, i od čega, nabaviti takav „repromaterijal“ i kome će prodati svoju vešmašinu kad se u Berkovićima jedna „Gorenje“ prodaje za četiristo maraka.

Uče ih, dakle, da se znanje prodaje. U Americi ima možda i milion *consulting* preduzeća, ali ja nemam razloga da sumnjam ni u jedno, pa ni u ovo. Uostalom, ljekar će i neizlječivom bolesniku savjetovati da pere ruke prije jela. Osim toga, ovaj je *consulting* u vladinoj režiji, američkoj ili crnogorskoj, a što su oni popili i pojeli... — no, kako rekoh, Amerikanci su obično obični, skromni, ljudi.

Uče ih, ponekad, i nečemu drugom. Ovaj put u nevladinoj režiji tu, u Podgorici, započela je s poslom jedna kreditna ustanova. Ko može dobiti kredit? Svako. Pod uslovom da pare neće trošiti već uložiti u neki posao, pod uslovom da i ljudi koji mu daju zajam zaključče da taj posao ima izgleda, pod uslovom da se pomiri s tim da mu ne mogu dati velike pare nego male, da ih mora vratiti u roku koji se broji mjesecima a ne godinama, i da nađe dva pouzdana jemca koji će to učiniti umjesto njega ako posao ne uspije, ili ako se ispostavi da on kredit shvata samo kao jedan od načina da onaj koji ima dade onome koji nema. Na čelu ove ustanove jedan je Amerikanac.

Ne znam da li će ove nauke, i koja od njih donijeti ploda. Volio bih da donesu. Jer, ako se sad, razočarani u Rusiju, razočaraju i u Ameriku, kome će Crnogorci, anđeli s njima, biti klijenti?